

O'zbekstan Respublikasi` Xali`q bilimlendiriw ministrliqi
A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

*Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakultetinin`
pitkeriwshisi Tursinova Janattin`*

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Tema: « **Qaraqalpaq tili sabaqlari`nda sinonimlerdi
woqi`ti`w »**

İlimiy basshi`:

f.i.k. Turabaeva N.A.

No`kis -2014

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakultet dekani: f.i.k. B.Dilanov
Kafedra baslig`i: dots. O.Sayimbetov
Ilimiy basshi: f.i.k. Q. Bekniyazov

Tema: « Qaraqalpaq tili sabaqlari`nda sinonimlerdi woqi`ti`w »

MAZMUNT:

JUMI`STI`N` ULI`WMA SI`PATLAMASTI`

KIRISIW

I bap. Qaraqalpaq tilindegi sinonimler

1.1. Sinonimlerin` payda bolı`w jollari`

1.2. Sinonimlerin` tu`rleri

II BAP. QARAQALPAQ TILINDEGI SINONIMLERDI OQI`TI`W

2.1. Leksikalı`q sinonimlerdi woqi`ti`w

2.2. Stil`lik sinonimlerdi woqi`ti`w

2.3. Sinonimlerdi u`yretiwde so`zliklerden paydalani`w

JUWMAQ

JUMI`STI`N` ULI`WMA SI`PATLAMASI`

Temani`n` aktual`li`g`i. Tildin` rawajlani`wi` ha`m jetlisiwi en` aldi` menen oni`n` leksikasi`nda ko`rinedi. Qaysi` tildin` leksikasi`n u`yreniw arqali` biz sol tildi u`yreniwshi xali`qti`n` turmi`si` menen tani`sami`z, sol tildin` rawajli`ni`w da`rejesin ani`qlaymi`z, woni`n` wo`zine ta`n bolg`an ishki rawajlani`w ni`zamli`qlari`n ashi`w mu`mkinshiligine iye bolami`z.

Ha`r bir insan yen` da`slep wo`z ana tilinde pikirleydi, sonli`qtan wo`sip kiyati`rg`an jas a`wladqa pikirin duri`s jetkeriwge, ga`p du`ziwde sinonimlik qatardan tiyisli so`zlerdi tan`lap ali`p, duri`s qollani`wdi` u`yretiw, bunda aldi`ng`i` pedtexnologiyalardan paydalani`w bu`gingi ku`nnin` talabi` ekenligin tu`sindirip jetkeriw boli`p tabi`ladi`.

Jumi`sti`n` maqseti. Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zdi`n` maqseti qaraqalpaq tilinde sinonimlerde u`yreniw, olardi` sabaq protsesinde oqi`wshi`ni`n` til bayli`g`i`n asi`ri`wda, wo`z pikirin toli`q ha`m ani`q jetkerip beriwdegi orni`n ko`rsetip beriw boli`p tabi`ladi`.

Jumi`sti`n` wazi`ypalari`. Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`ni`n` aldi`na to`mendegishe wazi`ypalar qoyi`ldi`:

- qaraqalpaq tilinde sinonimlerde u`yreniwine sholi`w jasaw;
- sinonimlerde payda boli`w jollari`n u`yreniw;
- sinonimlerde tu`rlerin ko`rsetip beriw;
- leksikali`q sinonimlerde qollani`wdag`i` wo`zgesheliklerge toqtap wo`tiw;
- sinonim so`zlerde oqi`ti`wda jan`a texnologiyalardan paydalani`w u`lgilerin ko`rsetip wo`tiw.

I`zertlew metodlari`. Sali`sti`rmali` ha`m sistemali`q analiz metodlari` paydalani`ldi`.

Jumi`sti`n` a`meliy a`hmiyeti. Jumi`s materiallari`nan qaraqalpaq tili boyi`nsha sabaq wo`tiwshi a`meliyatshi`lar, mektep ha`m worta-arn`awli`

woqi`w wori`nlari`ni`n` woqi`ti`wshi`lari` sabaqi` sho`lkemlestiriw bari`si`nda qosi`msha material si`pati`nda paydalani`wi`na boladi`.

Jumi`sti`n` du`zilisi. Pitkeriw qa`nigelik jumi`si` jumi`sti`n` uli`wma si`patlamasi`, kirisiw, yeki bap ha`m paydalani`lg`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

KIRISIW

Tildin` rawajlani`wi` ha`m jetilisiwi yen` aldi` menen woni`n` leksikasi`nda ko`rinedi. Qaysi` tildin` bolmasi`n leksikasi`n izertlew arqali` biz sol tildi do`retiwshi xali`qti`n` turmi`si` menen tani`sami`z, sol tildin` qanday da`rejede rawajlang`anli`g`i`n` ani`qlaymi`z, woni`n` wo`zine ta`n bolg`an ishki rawajlani`w mu`mkinshiligine iye bolami`z.

Ha`r qanday tildin` bayli`g`i` woni`n` so`zlik qurami`nda, soni`n` menen birge wondag`i` sinonimlerin` qollani`wi`nda da ko`zge tu`sedi.

Ha`r qanday tildin` so`zlik bayli`g`i`ni`n` ko`rsetkishi yesaplang`an sinonimler so`zlik quramda u`lken wori`n iyeleydi. Sinonimler ma`nileri bir-birine jaqi`n bolg`an so`zler boli`p, wolardi`n` tildegi xi`zmetleri u`lken. «... sinonimler si`rtqi` formalari` (so`zlerin` tu`birleri ha`r tu`rli bolsa da, ma`nileri ju`da` jaqi`n (ha`tteki, ayi`ri`m kontekstte birin-biri almasti`ra alatug`i`n) ha`m bir mazmundi` tu`rli belgileri menen si`patlap, wog`an qosi`msha ma`ni beretug`i`n so`zler ...»¹ boli`p, wolar ayti`lajaq pikirdin` si`pati`na qaray ha`m t.b. maqsetlerde tilde so`z tan`lap qollani`wg`a u`lken mu`mkinshilikler jarati`p beretug`i`n tillik qural boli`p yesaplanadi`. A`dette, sinonim so`zler bir qatarg`a dizilip wo`z ara u`ylese kelip sinonimlik qatardi` du`zedi. Sinonimlik qatarda tirek so`z wolardi`n` ma`nisi`n ani`q ha`m da`l beriwi arqali` dominanta boladi`.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxı`y rawajlani`w da`wirleri dawami`nda tu`rli derekler esabi`nan sa`ykes tu`siniklerin` ma`niles atamaları` si`pati`nda so`zlik quramg`a bir qatar so`zler yengeni belgili. Ma`selen, qaraqalpaq tilinde qollani`li`p ju`rgen *tu`ri*, *ju`zi*, *si`qi`li*, *jamali*, *shi`rayi*, *a`psheri*, *ajari`si`yaqli* so`zler ma`nisi boyi`nsha bir-birine uqsas bolg`ani` menen ha`r birinin` qollani`li`w wo`zgeshelikleri bar. Usi` wo`zgesheliklerdi ayi`ra biliwge u`yretiw, belgili bir so`ylew akti waqti`nda sinonimlik qatardan sa`ykes birlikti tan`lay ali`w uqi`pli`li`g`i`n` rawajlandi`ri`w tilshi mug`allimlerin` wazi`ypasi`na kiredi.

¹ Bekbergenov A. Sinonimler ha`m antonimler. – Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler. –No`kis: Qaraqalpaqstan, 1971. –116 b.

Sinonimlar ja'miyetlik qatnastin talaplarin tiykari'nda payda bolip, tildin so'zlik quramin, semantikaliq bayliqlarin rawajlandirida tiykargi dereklerin biri retinde xizmet yetip kiyatir.

Qaraqalpaq tilinin sinonimlerin arawli u'yreniwge bag'ishlangan miynetlerin biri M.Qalenderovtin «Qaraqalpaq tilindeki sinonimler», «Qaraqalpaq tili sinoimlerinin qisqasha so'zligi» bolip tabiladi.²

Bunnan ti'sqari qaraqalpaq tilinin sinonimleri E.Berdimuratovtin «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya» kitabinda, «A'debiy tildin funktsionalli'q stillerinin rawajlaniw menen qaraqalpaq leksikasi'ni rawajlaniw» miynetinde ilimiy ko'z-qarastan bayan yetilgen.³

Qaraqalpaq tilindeki sinonimlerin stillik qollanilwi B.Bekbergenovtin «Sinonimler ha'm antonimler» maqalasin da ha'm «Qaraqalpaq tili stilistikasi» miynetinde qarastirilgan.⁴

Miynetlerin ha'mmesinde sinonimlerin qaraqalpaq tili leksikasi'nda tutqan worni, wolardin stillik xizmeti so'z yetiledi.

² Qalenderov M. Qaraqalpaq tilindeki sinonimler. No'kis, 1979. Qaraqalpaq tili sinonimlerinin qisqasha so'zligi. No'kis 1990

³ Berdimuratov E. A'debiy tildin funktsional'li'q stillerinin rawajlaniw menen qaraqalpaq leksikasi'ni rawajlaniw. No'kis 1979. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Leksikologiya. No'kis. 1994.

⁴ Bekbergenov A. Sinonimler ha'm antonimler // Qaraqalpaq tili boyi'nsha izertlewler. «Qaraqalpaqstan» baspasi, 1974. Qaraqalpaq tilinin stilistikasi. N

I bap. Qaraqalpaq tilindegi sinonimler

Sinonimler ma`selesi adamni`n` wo`z tu`siniklerin tilde qalay, qanday qurallar arqali` bayanlawi` menen ti`g`i`z baylani`sli`. Bir-birinen ma`nisi boyi`nsha az g`ana ayi`rmashi`li`qqa iye sinonimliq qatardag`i` so`zlerdi sali`sti`ra woti`ri`p, so`zlik qatlam aqi`ldi` da`l pikrlewge iytermeleydi. Sinonimlerdi tildin` bir qubi`li`si` si`pati`nda u`yreniw sol tildin` so`zlik qurami`, woni`n` ha`r qi`yli` qatlamari`, ken` ko`rkemlew mu`mkinshilikleri menen tani`si`wg`a ali`p keledi.

Sinonimlerdin` ani`qlamasi`n beriude ayi`ri`m waqi`tlari` «sinonimler si`rtqi` formasi` ha`r qi`yli`, biraq ma`nileri birdey so`zler» dep beriledi. Lekin sinonimler ko`pshilik jag`dayda ma`nileri birdey boli`p kelmeydi, sebebi wolar bir tu`siniktin` ha`r qi`yli` ren`klerin bildirip keledi. Tilde absolyut tu`rde qollani`wshi` sinonimler ju`da` az ushi`rasadi`. Mi`sali`: til bilimi – lingvistika, student-talaba t.b. Ko`pshilik sinonimler bir tu`sinikti bildire woti`ri`p, olardi`n` ma`nilerin an`lati`wdi`, yaki belgili bir kontekstte qollani`li`wi` boyi`nsha wo`zgeshelenedi.

Sinonimlerdin` tiykarg`i` funktsiyasi` differentsiatsiyalawshi` xi`zmeti boli`p, wol tu`siniklerdi yele de da`l ani`qlawda, belgilewde xi`zmet yetedi. Sinonimlerdin` differentsiatsiyalawshi` xi`zmeti barli`q sinonimler ushi`n ta`n boli`p, tu`siniktin` beriliw usi`llari`na, emotsionalli`q toni`na, ha`r bir sinonimnin` qollani`li`w wo`risine, sinonim so`z benen og`an ma`niles bolg`an frazeologiyali`q dizbek arasi`ndag`i` qatnasqa baylani`sli` boladi`. Ma`selen, woyshi`l-filosof sinonimlerindnegi differentsiatsiya tu`siniktin` an`lati`wshi` ma`nsisine qatnasli` boli`p keledi: filosof – bul birinshi gezekte «filosofiya boyi`nsha qa`nige», al «woyshi`l» so`zi teren` ha`m ayri`qsha pikrlew qa`biletine iye bolg`an, dana adam haqqi`nda pikir woyatadi` ha`m bul adamni`n` qa`nigeliginen g`a`rezsiz tu`rde boli`wi` mu`mkin (mi`sali` woyshi`l-shayi`r, woyshi`l-su`wretshi) t.b.

1.1. Sinonimlardin` payda boli`w jollari`

Qaraqalpaq a`debiy tilindegi leksikalıq sinonimler san mug`dari, ko`lemi jag`i`nan basqa tu`rkiy tillerge sali`sti`rg`anda az sanda. Sinoimler du`nyadag`i` zatlardi`n`, qubi`li`slardi`n` ha`r tu`rli tu`r-tu`sin, si`—si`pati`n, qa`siyetin yesapsi`z belgisin ha`repleme izertlep biliwdin` na`tiyjesinde, adam woylawi`ni`n` ha`repleme, joqari` da`rejede rawajlani`wi` arqali` kelip shi`qqan. Soni`n` menen birge wo`ndiristin` rawajlani`wi` menen birge, texnika ha`m ilimnin` wo`siwi menen, tildin` iyesi ha`m woni`n` jasawshi`si` bolg`an xali`qti`n` qon`si`las yeller menen ha`r qi`yli` qari`m-qatnasi`na baylani`sli` bir tilden yekinshi tilge awi`sqaqan so`zlerdin` yesabi`nanan ko`beyip, bayi`p bardı.`

Qaraqalpaq tilindegi sinonimlardin` payda boi`wi`ni`n` ha`r qi`yli` jollari` bar. Wolar to`mendegilerden ibarat:

1. Sinonimler so`zlerdin` jan`a ma`ni beriw jollari` menen payda boli`wi`.
2. Basqa tillerden so`zlerdin` awi`si`wi` arqali` payda boli`wi`.
3. Dialekt so`zler tiykari`nda payda boli`wi`.
4. Frazeologizmler tiykari`nda payda boli`wi`.

Tildegi so`z a`dette, anaw ya mi`naw predmet, ha`reket, ya wolardi`n` belgilerinin` tilimizdegi atamasi` si`pati`nda payda bolatug`i`ni` belgili. So`z xali`q ta`repien paydalani`w bari`si`nda da`slepki ma`nisine qosi`msha ma`nilerdi qabi`l yete baslaydi`.

Qaraqalpaq tilindegi ko`pshilik so`zler shi`g`i`si` jag`i`nan bir ma`nili boli`p keledi. So`zlerdin` polisemiyasi`ni`n` wo`sip bari`wi` menen sinonimler payda boladi`. Ma`selen, qaraqalpaq tilindegi «*bayraq*» so`zi «*si`yli`q*» ma`nisinde qollani`lg`an boli`p *bas bayraq* dizbeginde ushi`rasadi`. Lekin, xalqi`mi`zdi`n` turmi`si`nda ju`z bergen siyasiy wo`zgerisler na`tiyjesinde bayraq so`zi jan`a ma`nige iye boli`p, tilimizde qollani`li`p ju`rgen «jalaw», «tuw» so`zlerine sinonim retinde qollani`ldi` ha`m ha`zirgi ku`nde wol sinonimlik qatarda dominanta boli`p qollani`ladi`.

Ma`selen, Qaraqalpaqstan Respublikasi`ni`n` ma`mleketlik belgileri bayraq, gerb, gimn.

Polisemiyali`q so`zlerdin` ha`r bir ma`nisi ha`r qi`yli` sinonimlik qatardi`n` qurami`nda keliwi mu`mkin, ha`tteki olardi`n` ha`r ki`yli` ma`ninin beriwde de sinonim so`zler qollani`ladi`. Ma`selen, «jer» so`zi ko`p ma`nilik boli`p, woni`n` ha`r bir ma`ninin beriwde sinonimleri qollani`ladi`: jer-topi`raq, jer-qurg`aqli`q (Jer ko`rindi!), jer- watan (Ana jer) h.t.b.

So`z payda bolg`anda, a`llette, bizdi qorshag`an obyektivlik wortali`q, qubi`li`s, ya wolar arasi`ndag`i` baylani`s ha`m qatnaslarg`a ta`n anaw ya mi`naw belgini an`lati`p, so`ylesiw, pikir ali`si`w, bir-birimiz benen qatnas jasawi`mi`zda paydalanatug`i`nli`g`i`, usi` arqali` so`zlik quramg`a kirip keletug`i`nli`g`i` belgili. Mi`sali`, ko`z degen so`zdin` da`slepki ma`nisi adam organizminin` bir mu`shesinin` atmasi`. Bul so`zdin` ma`nileri ken`eyip, metaforali`q usi`l tiykari`nda ko`birek ma`n`ilerde qollani`latug`i`n boldi: ***Men ko`zimdi qatti` jumdi`m. Miynetin` ko`zin tapqan, baxi`tti`n` o`zin tabadi`.*** Birinshi mi`salda ko`z so`zi tuwra ma`nisinde qollani`li`p turg`an bolsa, al ekinshi mi`salda awi`spali` ma`nide qollani`li`p a`disi, usi`li` degen so`zlerge sinonim boli`p keledi.

Sinonimler ha`r qi`yli` usi`llar arqali` jasali`p, wolardi`n` payda boli`w jollari`ni`n` biri wo`zlestirme so`zler boli`p esaplanadi`. Ha`r qanday tilde de wo`zlestirme so`zler tildin` so`zlik qurami`nda u`lken bir topardin` payda etip, tu`pkilikli so`zler menen sinonimlik qatarg`a birigedi. Xali`qlardi`n` qon`si`las jasawi` yamasa wolardi`n` ha`r qi`yli` ma`deniy, ekonomikalı`q, sawda ha`m t.b. tarawlardag`i` baylani`slari`ni`n` na`tiyjesinde belgili bir tillik za`ru`rlikke muwapi`q usi` xali`qlar tillerinin` birinen ekinshisine so`zler awi`si`p, wo`zlestiriwshi tildegi so`zler menen ma`niles kelip, sinonimlik si`n`arlardi`n` payda etedi. Wolar til arqali` qari`m-qatnas jasawdin` tu`rli formalari`nda o`z worni` menen qollani`la beredi.

Tilimizdegi so`zlerdi shi`g`i`si` boyi`nsha klassifikatsiyalawda,

tiykari`nan, wo`zlik qatlam, arab-parsi` tilinen wo`zlesken so`zler, rus tili ha`m wol arqali` evropa tillerinen wo`zlesken so`zler, son`g`i` da`wirlerge kelip wo`zbek tili ha`m wol arqali` uo`zlesken so`zler dep ko`rsetiwge boladi`. A`sirese arab-parsi` tilinen wo`zlesken so`zler sinonimlik qatardan belgili wori`n iyelegen. Mi`sali`: g`ayrat (arabsha) – ku`sh, hal, quwat, ma`rtebe(arabsha) – da`reje (arabsha), perzent (arabsha) – bala, na`reste (arabsha) – sag`i`yra h.t.b.

Wo`zbek ha`m qaraqalpaq tilleri baylani`slari`ni`n` son`g`i` da`wirlerge kelip tez pa`t penen rawajlani`wi` qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami`n jan`a sinonimler, sinonimlik si`n`arlar menen bayi`tti`. Wolardi`n` ko`pshiligi derlik qaraqalpaq tilindegi so`zlerdin` ko`p ma`nililigi, qosi`mtalar qosi`li`w joli`, dialektlik so`zler, frazeologiyali`q so`z dizbekleri, evfemizmler ha`m kakofizmler yesabi`nan do`regen sinonimler qatari`nda wo`zlestirme so`zlerden bolg`an sinonimler si`pati`nda so`zlik quramg`a ko`plep kelip kirip, woni` rawajlandi`ri`w di`n` a`hmiyetli bir deregine aynali`p oti`r.

Wo`zlesken so`zdi wo`zlestirip ali`wshi` tildin` so`zlik qurami`ndag`i` leksikali`q birlikler menen sinonimlik qatarlardi` payda etiw ma`selelerine arnalg`an ilimiy jumi`slarda sinonimiya qubi`li`si`ni`n` a`hmiyeti de belgilengen. X.Nasi`rov uyg`i`r tilindegi ta`jik-parsi` tillerinen wo`zlestirilgen so`zlerdin` wo`zlestiriwshi tildegi so`zler menen sinonimiyasi`n so`z yetedi. «Wo`zge til leksikasi`n wo`zlestiriw wo`zlestiriwshi tilde jan`a tu`siniklerdi bildiriwshi so`zlerdin` payda boli`wi`na ja`rdem yetip qoymastan, ekspressivlik boyaw ha`m ren`klerine iye bolg`an jan`a sinonimlerdin` payda boli`wi`na da ali`p keledi. Bul ko`z-qarastan uyg`i`r tilinin` sinonimikasi`nda belgili wori`n iyelewshi ta`jik-parsi` so`zlerin atap wo`tse boladi`. Wolardi`n` ko`pshiliginin` uyg`i`rlar ta`repi`nen wo`zlestiriliwi` sonshellı, wolar tap wo`z uyg`i`r tilinin` so`zlerindey qabi`l yetiledi. Wolar uyg`i`r tili leksikasi`ni`n` basqa so`zleri menen sinonimlik qatnasqa tu`sip qoymastan, wo`z ara da sinonimlik qatnasqa

tu`sedi»⁵, – dep ko`rsetedi ha`m ta`jik-parsi` + ta`jik-parsi`, ta`jik pari` + uyg`i`r, ta`jik-parsi` + arab, ta`jik-parsi` + rus ha`m ta`jik-parsi` so`zinin` bir waqi`tta ha`m uyg`i`r, ha`m ta`jik-parsi`, ha`m arab so`zleri menen sinonimlik qatnasqa kiretug`i`n qospali` tipin aji`rati`p ko`rsetedi. Bul wo`zlestirme so`zlerdin` sinonimlik xi`zmetinin` wo`zgesheliklerin ko`rsetedi.

J.Shamshetov ko`rkem a`debiyat stilinde so`z ma`nisinin` ken`eyiwi ha`m ko`p ma`nililik xi`zmetinde wo`nimli qollani`latug`i`n arab tilinen wo`zlesken sinonimlik si`n`arlardi` ko`rsete woti`ri`p: «Bug`an usag`an sinonimlik qatarlardi` toli`qti`ratug`i`n wo`zlestirme so`zler tildin` so`zlik qurami`n, semanticali`q bayli`qlari`n rawajlandi`ri`wda qatnasadi` ha`m belgili so`zler retinde ko`zge tu`sedi. Usi`nday tu`pkilikli so`zlerge sinonim bolatug`i`n arab so`zleri wo`zlerinin` sinonimlari` atqara almaytug`i`n da`llikti, obrazli`li`qti`, emotsional`li`qti`, ko`rkemlikni do`retdi ha`m na`zik ma`ni ottenkalari`n beriwde ken` qollani`ladi`»⁶ – dep jazadi`.

Bul pikir sinonimlardin` wo`zlestirme so`zlerden bolg`an si`n`arlari`ni`n` emotsional`-ekspressivlik boyawlari` menen wo`zgeshelenip turatug`i`ni`n` duri`s ko`rsetedi.

Haqi`yqati`nda da, ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami`nda tillerdin` bir-birine ta`sir etiwinin`, baylanislari`ni`n` na`tiyjesinde payda bolg`an tu`pkilikli so`zlerdin` sinonimlik si`n`arlari` yesaplang`an leksicali`q birlikler wog`ada ko`p. Wolar arab, pari`-ta`jik ha`m ori`s so`zleri bolsa, bu`gingi ku`nge kelip wolardi`n` qatarlari`nan wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zler belgili wori`n tapti`.

Tildin` so`zlik qurami`nda u`lken a`hmiyeti menen belgilenetug`i`n leksicali`q sinonimler til biliminde ma`nilik-stil`lik ha`m qollani`li`w wo`zgeshelikleri boyi`nsha bir neshe toparlarga bo`linip, bunda ha`r qi`yli`li`q

⁵ Nasi`rov X. Tadjiksko-persidskie zaimstvovaniya v uygurskom yazı`ke: Avtoref. dis. ... kand. fil. nauk. –Tashkent, 1972. B. 16-17.

⁶ Shamshetov J. Qaraqalpaq tilindegi shi`g`i`s tillerinen kirgen so`zler tariyxı`nan. –No`kis: Qaraqalpaqstan, 1984. –43 b.

ko`zge tu`sedi⁷. Biz prof. E.Berdimuratovti`n` pikirin basshi`li`qqa alg`an halda, tildegi ma`niles so`zlerdi turaqli`, sha`rtli yamasa kontekstlik, ha`m stil`lik sinonimlarga aji`rati`p, olardi`n` wo`zbekshe o`zlestirmelerden bolg`an si`n`arlari`ni`n` wo`zgesheliklerin ani`qladi`q.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi sinonimlik qatnastag`i` so`zler qatari`nda wolardi`n` son`g`i` da`wirlerde payda boli`p ati`rg`an ko`plegen jan`a si`n`arlari` wo`z worni`na iye bolmaqta. Wolar wo`zbekshe wo`zlestirmeler boli`p, sinonimlardin` ma`nilik, stil`lik ha`m qollani`li`wi` boyi`nsha aji`rati`latug`i`n toparlari`na qatnasi` jag`i`nan ha`r qi`yli`.

Derlik ko`pshilik jag`daylarda ma`nilik jaqtan biri yekinshisinin` worni`n almasti`ra ali`wi` menen si`patlanatug`i`n, jeke turi`p ta, kontekst ishinde de sinonimlik qatnasta bolatug`i`n turaqli` sinonimlardin` si`n`arlari` retinde to`mendegi leksikali`q birliklerdi ko`rsetiwge boladi`: jay-wori`n, qa`lb-kewil, gu`zetiw-baqlaw, ha`r tamanlama-ha`r ta`repleme, ibrat-u`lgi, mu`na`sip-i`layi`q, pa`rawan-abadan, qa`dimiy-yeski, yertedegi-a`yyemgi, buri`sh-minnet, wazi`ypa, ba`rshe-barli`q, kekse-qartayg`an, birar-qanday da bir, parsha-bo`lek ha`m t.b.

Bunday so`zler tilde son`g`i` waqi`tlari` a`dewir wo`nimli qollani`li`p woti`r. Mi`sali`: Prezidentimiz ayri`qsha atap ko`rsetkenindey, qanshadan-qansha awi`l ha`m qalalardi`n` jag`i`p jiberiliwi, ta`g`dirlerinin` unamsi`z ta`replerge buri`li`p, insanalardi`n` qi`rshi`n ketip qurban boli`wi`, analar ha`m balalardi`n` **qa`lbindegi** sheksiz qayg`i`-ha`siretler, biyshara xali`qti`n` basi`na tu`sken apatshi`li`qlar usi` uri`sti`n` na`tiyjesinde boldi` (Abaev S.A., Ibragimov M.Yu., Yakubov M.A. Terrorizm ha`m diniy ekstremizm – adamzatqa qa`wip, 45-bet). ... **kekselerimizdin`** paraxat turmi`si`na kimde-kim qi`yanet qi`lg`an bolsa ... (Karimov I.A. Watani`mi`zdi`n` ti`ni`shli`g`i` ha`m qa`wipsizligi o`z ku`sh qudiretimizge, xalqi`mi`zdi`n` tati`wli`g`i` ha`m bekkem erkine baylani`sli`, 5-bet). ... ishki **jo`nelisler** boyi`nsha ushi`wdi` a`melge asi`ri`p

⁷ Qaran`i`z: Esemurat Berdimurat uli`. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. –No`kis: Bilim, 1994. –50 b.

ati rg`an jolawshi` samoletlari` hawada soqli`g`i`si`wdan aman qaldi` («Jipek joli`» gaz. 1-may, 2004-j.). Teplov jergilikli kadrlardi`n` «**ba`rshesin** shetinen uri`-jalatayg`a» shi`g`ara woti`ri`p, yen` maman qa`nigelerdin` ta`g`dirin kewili yernek ku`segen ayi`mpashshasi`ni`n` ra`wayi`na qulaq asi`p wo`zinshe sheship taslaydi` («Adam ha`m Ni`zam» gaz. 30-oktyabr`, 2003-j.). ... wo`z-ara hu`rmet **tuyg`i`si`n** qarar tapti`radi` («Milliy g`a`rezsizlik ideyasi`: tiykarg`i` tu`sinikler ha`m printsipler», 36-bet). ... xali`qti`n` tuti`ni`wi`na **mas**, du`n`ya bazari`nda konkurensiyag`a to`tepki bere alatug`i`n wo`nim islep shi`g`ari`wdi` a`melge asi`ri`w degen ga`p («Milliy g`a`rezsizlik ideyasi`: tiykarg`i` tu`sinikler ha`m printsipler», 27-bet).

Mi`sallardag`i` «qa`lb, kekse, jo`nelis, ba`rshe, tuyg`i`, mas» so`zleri qaraqalpaq tilindegi sinonimlardin` wo`zbekshe o`zlestirmeler arqali` payda bolg`an si`n`arlari` boli`p, wolar jeke turi`p ta, kontekstte de so`zlik quramda buri`nnan qollani`li`p kiyati`rg`an «kewil, qartayg`an, g`arri`, bag`dar, barli`q, sezim, say, sa`ykes» leksicali`q birliklerinin` ma`nilerin bildiredi. Tilde turaqli` sinonimlik qatarlardi`n` bunday jan`a si`n`arlari`ni`n` payda boli`wi`na`tiyjesinde toli`si`wi` o`nimli qubi`li`sqa aynali`p barmaqta.

Turaqli` sinonimlardin` arasi`nda wo`zbek tilindegi jup so`z tu`rindegi sinonimlardin` awi`si`p ati`rg`anli`g`i` da ayqi`n ko`zge tu`sedi. Bunday sinonimler gazeta-jurnal betlerinde, awdarma shi`g`armalarda, teleko`rsetiw ha`m radioesittiriwlerde wo`nimli qollani`li`p ati`r. Mi`sali`: Lekin, Prezidentimiz jaslarg`a degen **di`qqat-itibardi`** ku`sheytip turg`an waqi`tta geypara basshi`lari`mi`z ta`repinen kolledj woqi`ti`wshi`lari` ha`m woqi`wshi`lari` ja`ma`a`tine jaqi`nnan ja`rdem beriw orni`na bunday islerge qol uri`p ju`rgeni kimdi bolsa da ta`shwishlendiriwi kerek («Adam ha`m Ni`zam» gaz. 30-sentyabr`, 2003-j.). G`a`rezsizlik: **azap-uqi`betler**, quwani`shlar («Adam ha`m Ni`zam» gaz. 30-oktyabr`, 2003-j.).

Sinonimler stil`lik wo`zgesheliklerine de iye boladi`. Sinonimlik qatarg`a kirgen so`zler awi`zeki so`ylew stiline yamasa jazba stil`ge ta`n boli`p, woni`n` belgili bir tu`rine beyimlesip keledi. Qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami` awi`zeki

ha`m jazba stil`ge ta`n si`patli` belgilerga iye sinonim so`zlerge wog`ada bay boli`p, woldi`n` ishinde wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zler wo`z worni`na iye. Belgili bir stil`ge ta`n, stil`lerdin` birewinde jiyi qollani`li`wi` menen si`patlanatug`i`n stil`lik sinonimlar xi`zmetin atqara alatug`i`n wo`zbek tilinen wo`zlesken qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami`na barg`an sayi`n ko`plep kelip kirip, woldi`n` ko`pshiligi derlik sinonimlik qatarlardan belgili wori`n almaqta.

Awi`zeki so`ylew stiline ta`n geypara so`zlerdin` sinonimlik si`n`arlari` si`pati`nda «daqshat», «huddi», «antiqa» ha`m t.b. si`yaqli` so`zler awi`si`p ati`r. Wolar wo`zine ta`n emotsional`-ekspressivlik boyawlarini`na iye.

Jazba stil` ha`m woni`n` ha`r qi`yli` tu`rlerine ta`n bolg`an sinonimlar xi`zmetindeki wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zler mug`dari` jag`i`nan a`dewir ko`p boli`p, wolar so`zlik quramg`a az waqi`t ishinde sin`isip ati`r. Soni`n` menen birge, woldi`n` qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami`na awi`si`w protsesi yeleden wo`nimli dawam yetip ati`r. Bunday stil`lik sinonimlar qatari`na to`mendegi so`zlerdi kirgiziwge boladi`: *lawazi`m-ha`mel, ja`riyma-shtraf, ijara-kirey, nuqsan-kemshilik, da`ramat-payda, muqaddes-a`ziz, qa`dirli, ta`rjima-awdarma, bina-imarat, yadgarli`q-yestelik, zorawanli`q-zorli`q, shaxsiy-jeke, ushqish-letchik, is haqi`-miynet haqi`, intizam-ta`rtip, imtiyaz-jen`illik, mustaqilli`q-g`a`rezsizlik, asas-tiykar, hamkarli`q-birge islesiw, ni`shanlaw-belgilew, barqarar-turaqli`, a`dalat-a`dillik* ha`m t.b.

Wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zlerdin` bunday toparlari` stil` tu`rlerinde wo`nimli qollani`li`p kelmekte. Mi`sali`: Saparg`a shaqi`ri`w rezervinde a`skeriy xi`zmetin wo`tegenlerge qa`legen woqi`w wori`nlari`na kiriw, si`rt yellerge saparg`a shi`g`i`w usag`an **imtiyazlar** belgilengen («Adam ha`m Ni`zam» gaz. 30-fevral`, 2003-j.). Yekinshiden, fundamentalistlerdin` **a`dalat** haqqi`ndag`i` alamang`a qarati`lg`an shawqi`mli` ha`m tiykarsi`z su`renlerine soqi`rlarsha isengenlerdin` basqalardi`n` quli` boli`p qalatug`i`nli`g`i`n an`lawi`mi`z lazi`m (Abaev S.A., Ibragimov M.Yu., Yakubov M.A. Terrorizm ha`m diniy ekstremizm – adamzatqa qa`wip, 17-bet). Usi` ji`li` Qaraqalpaqstan

Respublikasi`ni`n` ja`miyetshiligi wo`tkendegi Worayli`q Aziyani`n` ulli` woyshi`si`, talantli` shayi`ri`, xalqi`mi`zdi`n` ruwxı`y ma`deniyati`n qa`liplestiriwge u`lken u`les qosqan ulli` ulama Ha`kim Ata Sulayman Baqi`rg`aniydin` 880 ji`lli`q merekesin ken`nen **ni`shanlandi`** (Bazarbaev J. Milliy ideya – bizin` ideyami`z, 37-38-betler). 2004-ji`li` **da`ramat** (payda) sali`g`i`ni`n` mug`dari`n 18 protsentke deyin azayti`w ... na`zerde tuti`ladi` («G`a`rezsizlik ha`m Ni`zam» gaz., 21-fevral`, 2004-j.). Mi`sallardag`i` «imtiyaz, a`dalat, ni`shanlanadi`, da`ramat» wo`zbekshe wo`zlestirmeleri jazba stil` tu`rlerine beyimliligi menen si`patlanatug`i`n «jen`illik, a`dillik, belgilenedi, payda» leksikali`q birliklerinin` sinonimlari boli`p yesaplanadi`.

Stil`lik sinonimler arasi`nda da wo`zbek tilindegi tu`rinde, yag`ni`y sinonim so`zlerden jasalg`an jup so`zler tu`rindegi so`zler de ushi`rasadi`. Wolar sa`ykes stil tu`rlerinde wo`nimli qollani`li`p kelmekte. Mi`sali`: Al, insan bolsa, ja`miyettegi, sotsial wortali`qtag`i` zan`-ni`zamli`qlardi`n, **ta`rtip-intizamlardi`n**, u`rp-a`detlerdin` tiykarlari`n tikkeley hu`rmet yetetug`i`n a`dep-ikramli`li`qti`n` basshi`li`g`i`nda is ali`p baratug`i`n ideyali`q ta`repten suwg`ari`lg`an a`jayi`p bir adami`yzat (Bazarbaev J. Milliy ideya – bizin` ideyami`z, 31-bet). Sebebi, olar o`z **haq-huqi`qlari`n** biraz jaqsi` tani`g`an yedi ha`m de wolardi`n` u`ndemey shi`dap ju`rgenlerinin` wo`zi u`lken da`wlet edi («Adam ha`m Ni`zam» gaz. 21-oktyabr`, 2003-j.). 1984-89-ji`llarda «Wo`zbekstanda sotsialistik ni`zamli`li`qti` qayta tiklew» su`reni asti`nda **huqi`q-ta`rtibi** uyi`mlari`ni`n` ba`rshesine Oraydan mi`n`lap adamlar jo`netildi (joqari`dag`i` sanda). Soni`n` menen bir qatarda, Konstitutsiyami`z xalqi`mi`zg`a ta`n mehribanli`q, insani`yli`q, basqa milletler ha`m yelatlar wa`killerine hu`rmet penen qaraw, **aqi`l-zakawatli`qqa** umti`li`w, ar-nami`s si`yaqli` joqari` pazi`yletlerge, ja`ha`n ja`miyetshiligine ta`n bolg`an demokratiya, uli`wma adamgershilik printsiplerine tiykarlang`an («Adam ha`m Ni`zam» gaz. 20-aprel`, 2003-j.). Mi`sallardag`i` «ta`rtip-intizam, haq-huqi`q, huqi`q-tartibat, aqi`l-zakawat» sinonimlari qaraqalpaq tilindegi a`debiyatlarda ken` ushi`rasi`p, ha`m wo`zbek tilinen awdarmalang`an ja`miyetlik-siyasiy,

huqìqì'y ha`m t.b. si`pattag`i` shi`g`armalarda qollani`li`w arqali` wo`zlesip, stil`lik sinonimlardin` qatari`na wo`tip ati`r. Al, wolardi`n` so`zlik quramg`a sin`isiw da`rejesin, so`zlik qorg`a wo`tiwin waqi`t ko`rsetedi.

Wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zlerdin` ko`plegen toparlari`ni`n` qaraqalpaq tiline kelip kiriwi so`zlik quramdi` bayi`ti`wshi` faktor si`pati`nda ko`zge tu`sedi ha`m bul protsess jan`a sinonimlardi payda yetedi. Wolar turaqli`, sha`rtli yamasa kontekstlik ha`m stil`lik sinonimler qatari`n` toli`qti`ri`p ati`r. Bul birlikler wo`zine ta`n stil`lik, emotsional`-ekspressivlik o`zgesheliklerine, boyawlari`na iye.

Wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zler ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami`n` ja`ne de toli`sti`ri`p, ana tilimiz sinonimlik mu`mkinshiliklerin artti`ri`wg`a ku`shli ta`sirin tiygizbekte. Wolar wo`zine ta`n ma`nilik, stil`lik ha`m qollani`li`w wo`zgesheliklerine iye. Usi`g`an baylani`sli` wolar turaqli`, sha`rtli yamasa kontekstlik ha`m stil`lik sinonimlardin` si`n`arlari`na aynali`p woti`r. Bunday sinonimlardin` kelip kiriw protsesi yele de dawam yetip ati`r ha`m so`zlik quramda turaqlasi`wi` da`rejesi ha`r qi`yli`. Bul ma`sele belgili bir waqi`tti` talap yetedi. Turaqli` ha`m stil`lik sinonimlardin` si`n`arlari` xi`zmetindegi wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zler mug`dari` jag`i`nan ko`p, al sha`rtli yamasa kontekstlik sinonimlardin` si`n`arlari` si`pati`ndag`i` wo`zbek tilinen wo`zlesken so`zler wo`nimsizligi menen belgilenedi. Turaqli` ha`m stil`lik sinonimlardin` kishi bir topari` jup so`z tu`rindegi sinonimlerden ibarat.

Ha`r qanday tildin` leksikasi` ayi`ri`m dialektlik so`zlerdi wo`zlestiriwi na`tiyjesinde toli`qti`ri`ladi` ha`m rawajlandi`ri`ladi`. Qaraqalpaq tilinin` jergilikli dialektleri ko`pshilik jag`dayda a`debiy tilde belgili bir atamasi` bar so`zlerdin` sinonimi retinde ushi`rasadi`. Mi`sali`: malaqay- tumaq-qulaqshi`n; i`rash-qashi`, shelppek- jayman, seksewil-sazaq, sheker-shelek, g`awg`a, samar-kersen t.b.

Mi`sallar: ***Malaqayi`na*** qoli`n` uzatqani` sol, tereklerdin` bu`rtiklerine ko`zi tu`sip, da`slepki oyni`n` ba`rin umi`ti` (T.Qayi`pbergenov). Dosi`mbet saati`na

qarap, basi`na *tumag`i`n* kiyip ... (T.Seytjanov). Terlep ketkenlikten Sadi`q *qulaqshi`ni`n* qoli`na ali`p ju`rdi (A.Bekimbetov).

Ha`r qanday tildin` so`zlik bayli`g`i`ni`n` ko`rsetkishi yesaplang`an sinonimler so`zlik quramda u`lken wori`n iyeleydi. Sinonimler ma`nileri birbirine jaqi`n bolg`an so`zler boli`p, wolardi`n` tildegi xi`zmetleri u`lken. «... sinonimler si`rtqi` formalari` (so`zlerdin` tu`birleri h`a`r tu`rli bolsa da, ma`nileri ju`da` jaqi`n (h`a`tteki, ayi`ri`m kontekstte birin-biri almasti`ra alatug`i`n) h`a`m bir mazmundi` tu`rli belgileri menen si`patlap, wog`an qosi`msha ma`ni beretug`i`n so`zler ...»⁷ boli`p, wolar aytii`lajaq pikirdin` si`pati`na qaray h`a`m t.b. maqsetlerde tilde so`z tan`lap qollani`wg`a u`lken mu`mkinshilikler jarati`p beretug`i`n tillik qural boli`p esaplanadi`. A`dette, sinonim so`zler bir qatarg`a dizilip wo`z ara u`ylese kelip sinonimlik qatardi` du`zedi. Sinonimlik qatarda tirek so`z wolardi`n` ma`nisi ani`q h`a`m da`l beriwi arqali` dominanta boladi`.⁷

Sinonimler h`a`r bir tildin` so`z qollani`w mu`mkinshiligin ken`eytedi, pikirdin` ani`q h`am da`l beriliwinde ja`rdem yetedi, Sonli`qtan wolardi`n` wori`nli` qollani`li`wi` shi`g`armani`n` bah`ali`li`g`i`n artti`ri`wg`a wo`z ta`sirin jasaydi`. Awi`zeki h`a`m jazba tu`rde bayan yetilgen woy-pikirge so`ylewshi menen jazi`wshi`ni`n` qanday qatnasta yekenligin ani`qlawda sinonimler u`lken a`h`miyetke iye. Sebebi bayan yetiletug`i`n waqi`yag`a, h`a`diysege, xabarg`a avtordi`n` qatnasi`na qaray sa`ykes leksikali`q birlikler tan`lap ali`nadi`. Usi` leksikali`q birliklerge qoyi`latug`i`n talaplar frazeologiyali`q birlikler ushi`n da ta`n. Tildin` so`zlik qurami`nda u`lken a`h`miyeti menen belgilenetug`i`n leksikali`q sinonimler til biliminde ma`nilik-stillik h`a`m qollani`li`w wo`zgeshelikleri boyi`nsha bir neshe toparlarg`a bo`linip, bunda h`a`r qi`yli`li`q ko`zge tu`sedi. Wolar ga`p ishinde qollani`li`wi` boyi`nsha turaqli`, sha`rtli yamasa kontekstlik, h`a`m stillik sinonimlarga aji`rati`ladi`.

Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge bay til bolıp, usı tilde so'ylewshi derlik h'a'r bir adam wo'z pikirin bayanlawda belgili bir da'rejede wolardan paydalanadı. Frazeologiyalıq birliklerdin' ayi'ri'mlari` ma'nisi boyi`nsha jeke so'zge sinonim bolıp kelse, ayi'ri'mlari`ni`n' ma'nisin bir so'z arqalı beriw mu'mkinshiligi bolmaydı. Soni`n' menen birge h'a'r bir leksema yaki frazeologiyalıq birlik wo'z ma'ni ren'klerine iye boladı. Ma'selen, Aspan bultli` yedi, *ko'zlerin* qaran'g'i`g'a *u'yretip* ja'n-jaqqa *ser saldı* (140-b). Mi`saldag'i` frazeologizmlerdin' ma'nsin beriwde so'z dizbegin h'a'm jeke so'zdi qollanıw mu'mkin. *Ko'zlerin u'yretiw* (bir na'rsege ko'p waqi`t qaraw yaki woni` ko'p waqi`t dawami`nda ko'riw arqalı u'yrenisiw) frazeologizminin' sinonimin bir so'z arqalı beriw mu'mkinshiligi joq. *Ser salıw* frazeologizminin' sinonimin *qaraw* so'zi aqalı beriwge boladı. Biraq *ser salıw* frazeologizmi ishki semantikasi`na iye, yag'ni`y di`qqat penen qaraw ma'nisine iye bolıp keledi.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimler M.Qalenderov ta'repinen arawli` izertlengen bolıp, wol wo'z miynetinde frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin' leksemalarg'a sinonim bolıp keliwin de ayti`p wo'tken.

Frazeologiyalıq sinonimlerdi yeki bag'i`tta qaraw mu'mkin:

1. Frazeologiyalıq so'z dizbekleri mene jeke so'zler arasi`ndag'i` sinonimiya;
2. Frazeologiyalıq dizbeklerdin' wo'z-ara sinonimiyasi`.

Frazeologiyali`q so`z dizbekleri mene jeke so`zler arasi`ndag`i`

sinonimiya

Shi`g`armada qollani`lg`an frazeologizmler jeke so`zlerdin` ekvivalenti si`pati`nda wolar menen sinonimles boli`p keledi.

Woy jiberiw-oylani`w, woylandi`ri`w. ...ilaji`n tapsa bazi`lar menen tillesiw, so`ytip wo`z yelinin` a`ddi-u`ddisine, h`al-jag`dayi`na woy *jiberiw yedi* (7-b).

Arqasi` qozi`w-ko`teriliw, qi`zi`w. Minekey, tosi`nnan toyg`a tap boli`p, *arqasi` qozi`p* gu`reske tu`skeni wo`zine payda bermedi,tez ketiwge ma`jbu`r (7-b).

Segbir tarti`w-*qi`ynali`w,sharshaw*. Tu`ni menen ti`nbay segbir tarti`p, ku`nshi`g`a Xiywag`a kirdi (7-b).

Ko`zin alarti`w-ashi`wlani`w. YYernazar wog`an **ko`zin alarti`p**, qazi` Fazi`lg`a bet burdi` (19-b).

Qulaq qoyi`w-ti`n`law. YYernazar ag`a biydin` wo`zi de tan`lani`p ayri`qsha bir di`qqat penen qulaq qoydi` (23-b).

Ar-sar- h`ayran qali`w. Qarapayi`m xali`q kim ta`repinde h`aqi`yqatli`q bari`n bilmey ar-sar (23-b).

Taqat yete almaw – shi`damaw. Yernazar h`ayran boli`p Qasi`mg`a ju`da` qatal na`zerin taslap yedi, wol *taqat yete almay*, worni`nan tikeyip, yesikke qaray sekire bergeni, ag`a biy shaqqanli`q penen shalg`ayi`nan tuti`p qaldi` (26-b).

Frazeologizmler h`a`m jeke so`zler wo`z-ara sinonim boli`p kelgende, wolar h`esh waqi`t absolyut sinonim bola almaydi` yag`ni`y h`a`m ma`nilik ren`ki, h`a`m stillik qollani`li`wi` toli`q sa`ykes kelmeydi. Mi`sallardag`i` woy jiberiw-woylani`w, qulaq qoyi`w- ti`n`law, ar-sar-h`ayran qali`w, segbir tarti`w-qi`ynali`w,sharshaw sinonimlik jupli`qlarg`a itibar bersek wolar di`n` birinshileri, yag`ni`y frazeologizmlerdin` kontekstilk qollani`li`wi` wo`zgeshe.

Woy jiberiw qanday da bir pikir yaki mashqala u'stinde oylani`w di` an'latsa, woylani`w sozinin' qollani`li`w shegarasi` ken'irek. Qulaq qoyi`w tek g'ana ga'pke, so'zge baylani`sli` qollani`lsa, ti`n'lawso'zi ga'p penen so'zden ti`sqari` namag'a, seske baylani`sli` qollani`li`wi` mu'mkin. Ar-sar frazeologizminde h'ayran qali`w ma'nisi menen birge qa'ueteleniw, qorqi`w ma'nilerin de an'laymi`z. Qi`ynali`w, sharshaw so'zleri h'ar qa'nday h'a'reketke baylani`sli` qollani`lsi`, segbir tarti`w frazeologizmi tek jol ju'rip qi`ynali`w di`, sharshawdi` bildiredi. Demek, frazeologizmlerdin' ma'nileri jeke so'zlerge qarag'anda qollani`li`w wo'risi sheklengen boli`p keledi.

Frazeologizmler ba'rqulla jeke so'zlerge sinonimles boli`p kele bermeydi. Ayi`ri`m frazeologizmlerdin' ma'nisin beriwde jeke so'zlerdin' xi`zmeti jetkiliksiz boladi`. Bul jag'dayda wolardi`n' ma'nisi yerkin so'z dizbekler arqali` beriledi:

Qustay ushti`-asi`g'i`sli`q penen ketiw. Qasi`m basqaso'zdin' basi`na brmay atqa pi`shi`qtay g'arg'i`p minip , aldi`-arti`na qaramay arqag'a qaray *qustay ushti`* (10-b). Bul mi`saldag'i` *qustay ushti`* frazeologizminin' ma'nisin tek asi`g'i`w so'zi menen beriwge bolmaydi`. Sebebi wonda tek is-h'a'reketin' belgisi g'ana emes, al is-h'a'reket ma'nisinin' wo'zi de jati`r.

Uwi`ti`n tabi`w- Uaqti`n tabi`w, ilaji`n tabi`w. Ku'tilmegende bir *uwi`ti`n tawi`p* woni` mat yetsem degen maqseti iske asqani`na quwani`p...(29-b). Bul frazeologizminin' ma'nisin beriwde basqa frazeologizmlerden qollani`w za'ru`rligi bar.

Kewlin ashti`- woyi`ndagi` pikirlerdi jasi`rmay ayti`w. YYernazardin' ti`n'lawga qi`zi`qsi`ng'ani`n bilip Ruzmet *kewlin ashti`* (43-b).

Buri`shtay qi`zari`w-qatti` uyali`w. Qi`z tek buri`shtay qi`zarg'ani` bolmasa, u`ndemedi (60-b).

Uesigin ashi`w-u'yine bari`w, keliw, qatnas jasaw. Sol qabag'an iyti Basar sebepli me yamasa i`rastan da kem so'zli ti`mi`ri`qli`g'i` ushi`n ba, woni`n'

yesigin ashi`p qatnas qi`latug`i`n jiyeni Ma`wlen sari`dan basqalar joqti`n` qasi`nda. (72-b).

Solay etip, frazeologizmler tek gana jeke so`zlerge emes, al yerkin so`z dizbeklerine de sinonimles boli`p keledi. Wolardi`n` kontekstlik qollani`li`wi` jeke so`zlerge sali`sti`rg`anda sheklengen tu`rde boladi`.

Frazeologiyali`q dizbeklerdin` wo`z-ara sinonimiyasi`.

Joqari`da ayti`p wo`tkenimizdey, frazeologizmler tek jeke so`zlerdin` sinonimi boli`p qoymastan yerkin so`z dizbekleri menen de sinonim boladi`. Bunnan ti`sqari` frazeologizmler wo`z-ara sinonimlik qatnasqa tu`sedi. Yeki frazeologiyali`q so`z dizbegin sinonim dep ataw ushi`n wolar tek bir ma`nini an`lati`ui` sha`rt. Ha`r bir sinonim uli`wma ma`ni tiykari`nan ti`sqari` wo`zine ta`n bolg`an ma`nige de iye boladi`.Sinonimler ayi`ri`m ta`repleri menen bir-birinen pari`qlani`wi` mu`mkin. Solardan biri ma`ni shegarasi`ndag`i` pari`q boli`p tabi`ladi`. Bul h`a`r bir frazeologizminin` emotsinal-ekspressiv boyawi`na iye boli`wi` menen belgilenedi. Mi`sali`: Wol bu`gin azannan baslap *jani` to`zbey*, kirip-shi`g`i`p, tamshi`day ara-tura kelip ati`rg`an atli`lardi` qabi`l etip ju`ripti (T.Qayi`pbergenov). Wol *taqat yete almay*, worni`nan tikeyip, yesikke qaray sekire bergeni, ag`a biy shaqqanli`q penen shalg`ayi`nan tuti`p qaldi` (Sonda 26-b). Keltirilgen mi`allardag`i` frazeologizmlerdin` yekewi de *shi`damay* degen so`zdin` ma`ninin beredi, biraq birinshi mi`saldag`i` *jani` to`zbey* frazeologizminin` ma`nisi *taqat ete almay* frazeologizminin` ma`nisine qarag`anda ku`shlirek, wonda ishki sezim basi`mraq keledi. Yeki frazeologizm de shi`damay ma`ninin bildiredi, biraq birinshi mi`saldag`i` frazeologizmde qosi`msha jani` ashi`w ma`nininin` belgisi bar.

Birese tu`rkiy axun menen teren`irek ma`sla`xa`tleskisi keledi,birese, turg`an jerinde woni`n` *moyni`n burap*, ko`pirdin` asti`na ti`g`i`p ketkisi keledi (9-

b). Bunday biysharlardi` ja`ne azaplap, qorlag`ani`n`di` ko`rsem, ayamay *moyni`n`di` u`zemen* (42-b). Mi`sallardag`i` frazeologizmlerdin` yekewi de wo`ltiriw ma`nisi bildirip kelip, yekinshi frazeologizmde emotsionalli`q ma`ni ku`shlirek, wonda qorqi`ti`w, doq uri`w ma`nilerin de an`law mu`mkin.

Bir h`ayran qalarli`g`i`: xan Aydos babani`n` ta`reparlari`na *jaman ko`z benen qarap ati`rg`anda*, jas palwang`a *jaman ko`zde bolmadi`...*(13-b). Bir mi`salda keltirilgen frazeologizmlerdin` yekewinin` ma`nisi jaman ko`riw, jaqti`rmaw, unatpaw ma`nilerine sa`ykes keledi, degen menen wolardi` absolyut sinonim dep ayti`wi`mi`z mu`mkin yemes. Sebebi wolardi`n` birinde is-h`a`rekettin` tamalang`ani`n` (*jaman ko`z benen qaraw*), yekinshisinde is-h`a`rekettin` dawam yetip ati`rg`an ma`nilerin an`law mu`mkin. Bul frazeologizmlerde ma`ni ren`kleri bar bolg`anli`g`i` sebepli wolar bir ga`p ishinde qollani`lg`an.

Bul wozbi`r minezli balag`a Yernazardi`n` *an`-tan`i` shi`qti`* (44-b). Joldaslari`ni`n` *ar-sari` shi`qqani`* ushi`n YYernazar ga`pti ko`p sozbadi`. Mi`sallardag`i` frazeologizmlerdin` yekewi de h`ayran qali`w ma`nisine iye h`a`m bir-birine toli`q sa`ykes keledi.

Wol *moyi`ntawli`q qi`lsa* zindang`a sali`nsi`n` (36-b). Woni`n` wori`slarg`a qarsi` uri`stan *bas tarti`wi`* pu`tkil yelge qasli`g`i`, yeldi qulli`qqa tu`sireyin degeni (63-b). Keltirilgen mi`sallardag`i` frazeologizmlerdin` yekinshisinde narazi`li`q, boysi`nbawshi`li`q ma`nisi belgili bir printsipke tiykarlanatug`i`ni`n` an`law mu`mkin.

Yernazar sonsha teren` oyg`a shu`mer edi, bul sapari` onsha *bas qati`rmadi`*(39-b). Yernazar h`eshten`ege *oy jibermey*, h`awi`zg`a quyatug`i`n` kishkene salmani`n` qulag`i`n` ashti` (38-b). Mi`sallardag`i` frazeologizmlerdin` sinonimi oylanbaw so`zi boli`p, birinshi mi`saldag`i` frazeologizmnin` ekspressivlik ma`nisi basi`mraq.

G`arri` uypalasqan ju`nli ari`q shekesine qoli`n basi`p, biraz oylandi` da *u`n qatti`* (42-b). –Yernazar ag`a,men Shon`qi`man g`oy,-dedi *tilge kelip* (23-

b).Qarawi`l bunnan arti`q *tilge kelmedi* (65-b). U`n qati`w , *tilge keliw* (boli`msi`z formasi` tilge kelmew) frazeologizminin` ma`nisi so`ylew degendi an`latadi`. Biraq *u`n* qati`w frazeologizmi biraz ti`ni`shli`qtan keyin a`sten so`ylewdi bildiredi. *Tilge keliw* frazeologizmi so`yley almay yaki so`ylemey ati`rg`an adamni`n` so`ylewin bildiredi. Demek, bul frazeologizmlerdin` de ma`nilerinin` ren`kinde wo`zgeshelik bar.

Ana woni`n` duzsi`z ga`plerine ani`g`i`raq juwap qaytarmaqshi` yedi, wo`zine *h`ay berdi*.(58-b).-*Wo`zin`di bas*,-dedi axun suwi`qqanli`q penen.(67-b). Yeki mi`ladag`i` frazeologizmlerdin` ma`nisi ti`ni`shlani`w so`zine sinonim boli`p keledi. Yekinshi mi`saldag`i` frazeologizmnin` ma`nisi birinshisine sali`sti`rg`anda ekspressivlik jaqtan ku`shlirek. Soni`n` menen birge *h`ay beriw* frazeologizmi subekttin` wo`zine qarati`lg`an is-h`a`reketti an`latadi`.

Kelininin` pa`msizligine *ishi ashi`p*, quyqasi` juwlap ketken ana basqa adamni`n` ko`zinshe si`r bermew ushi`n...(59-b). Qi`zi`qsan`-aw, Shon`qi`,-dedi wol *ishi jani`p* tursa da sabi`rli`li`q saqlap.-Bunday xabardi` ayti`w ushi`n quwani`p juwi`rmaydi`-g`oy.(60-b). Berilgen mi`sallardag`i` frazeologizmler *qi`ynali`w* ma`nisin bildirip keledi. Biraq birinshi mi`saldag`i` frazeolgizm *qi`ynali`w* ma`nisi menen birge wo`kiniw ma`nisine de iye. Usi` ma`nilik belgisi arqali` wol yekinshi mi`saldag`i` frazeologizmnen ayi`ri`li`p turadi`.

Solay yetip, frazeolgiyali`q birlikler jeke so`zlerge, yerkin so`z dizbeklerine sinonim bola oti`ri`p wo`z-ara sinonimlik baylani`sqa tu`sedi. Biz ko`rip shi`qqan frazeologiyali`q materiallarg`a tiykarlani`p soni` ayti`wmi`z mu`mkin-derlik h`a`r bir frazeologizm wo`zinin` emotsional-ekspressiv ren`kine iye boli`p keledi, wolardi`n` worni`n bir-biri menen an`sat awmasti`ri`wg`a bolmaydi`.

1.2. Sinonimlardin` tu`rleri

Sinonimlardin` tu`rleri haqqi`nda ga`p barg`anda birinshi gezekte leksikali`q ha`m grammatikali`q tu`rlerine toqtap wo`tiw kerek. Leksikali`q sinonimlerge joqari`da ko`rilgen sinonimler mi`sal bola aladi`, yag`ni`y ha`r qi`yli` tu`birlerden bolg`an, biraq ma`nileri bir-birine jaqi`n so`zler lekiskali`q sinonimler yesaplanadi`. Grammatikali`q sinonimler tu`biri bir, tek grammatikali`q ma`nileri bir - birine jaqi`n so`zler boli`p tabi`ladi`. Mi`sali`: nailaj – ilajsi`z, biyperzent-perzentsiz, keleshek haqqi`nda – keleshek tuwrali`, tan`g`a shekem – tan`g`a deyin h.t.b.

Qaraqalpaq tilinde biy-, na- prefiksleri an`latatug`i`n grammatikali`q ma`nisi boyi`nsha –si`z affiksine sa`ykes kelip, wolar arqali` bir tu`birden sinonimler jasaladi`. Ayi`ri`m ko`mekshi so`zlerdin` grammatikali`q ma`nisinin` sa`ykes keliwi de sinonimlerdi payda yetedi: *qarap-qaray, ha`m-ja`ne, deyin- shekem, birese-ga`* t.b.

Til iliminde sinonimler haqqi`nda ga`p barg`anda, tiykari`nan leksikali`q sinonimler na`zerde tuti`ladi`.

Leksikali`q sinonimler bo`liniwleri boyi`nsha ilimpazlar tu`rli ko`z-grasta. Ma`selen, Ye.Berdimuratov «Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya» miynetinde tatar tilinde sinonimlardin` absolyut, ideografiyali`q, ekspressivlik ha`m universal sinonimler, wo`zbek tilinde turaqli` ha`m wo`zgermeli sinonimler, qazaq tilinde sha`rtli ha`m kontekstlik sinonimler dep bo`liniwlerin ayti`p wo`tedi. Usi` bo`liniwlerge tiykarlani`p wol qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdi turaqli`, kontekstlik ha`m uslubli`q sinonimlerge aji`ratadi`.⁸

Turaqli` sinoimler biri yekinshisinin` worni`nda qa`legen jag`dayda sinonimlik si`n`ari` retinde qollani`li`p kele beredi, wolar jeke turg`anda da, ga`p ishinde kelgende de wolardi`n` sinonimlik qatnasi` ayqi`n sezilip turadi`. Til iliminde bunday sinonimlerdi absolyut sinonimler dep te ataydi`. Bunday

⁸ E.Berdimuratov. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1994.

sinoimlarga to`mendegi so`zler mi`sal bola aladi: *tez, da`rriw, da`rhal; tayi`n, tayar, ba`rqulla, ba`rha, mudami`;* *i`mi`rt, gewgim.*

Bunday sinonimlardi A.Bekbergenov ideografiyalıq sinonimler dep qaraydi.⁹ Ideografiyalıq so`zler neytral` so`zler boli`p, biri birinen tek wo`zlerinin` tiykarg`i` ma`nisinin` ren`kleri arqali` wo`zgeshelenedi. Wolar birinin` worni`na yekinshisi qollana beredi, al yeger bir ga`pte qatar qollanlg`anda, wolar bir ma`nini, tu`sinikti ken`irek ani`qlap, birin biri toli`qti`ri`p keledi. Mi`salı: Aw qurallar da go`nerdi, qayi`qlar da tozi`p kiyati`r (K.Sultanov).

Jo`nsiz qi`rq ku`n qayg`i` uwayi`m shekkennen,

Densawli`qta bir ku`n shadli`q jaqsi`raq (Berdaq).

Ayi`ri`m so`zler kontekstte belgili bir ma`nisinde g`ana biri yekinshisine sinonim bola aladi`. Mi`salı: *Bizin` u`y ko`shenin` ayag`i`nda jaylasqan* ga`pinde *ayag`i`nda* so`zine *aqi`ri`nda* so`zi sinonim bola aladi`. Biraq bul so`z dara, kontekstten ti`sqari`da *aqi`ri`nda* so`zi menen sinonimlik ma`nisi toli`q belgilenbeydi. Kontekstlik sinonimler ko`binese ko`p ma`nilik so`zlerdin` bir ma`nisnin` basqa so`zler menen sinonimiyag`a tu`siwi arqali` jasaladi`.

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` funktsionalli`q stillerinin` birinde qollani`li`wi` menen ko`zge taslanatug`i`n sinonimler uslubli`q yag`ni`y stillik sinonimler dep ataladi`.

Stilistikali`q sinonimler dep ma`nileri bir-birine jaqi`n, birdey, biraq stil`lik boyawları` ha`r qi`yli` so`zlerge ayti`ladi`. Mi`salı: Men qi`zdan ko`zimdi ayi`rmay qarap turman. Qasi`mnan o`tip barati`ri`p, wol da mag`an na`zer tasladi`. Bul mi`saldag`i` sinonimler biri yekinshisinen ayi`ri`li`p turadi`, wolar obrazli`li`q ma`nige iye, soni`n` menen qatar ma`nilik wo`zgeshelikke de iye. Mi`sallardi`g`i` *qarap turman* ha`m *na`zer tasladi`* sinonimleri arqali` an`lati`lg`an is-ha`rekettin` dawamli`li`g`i` ha`r qi`yli`. *Qarap turman* so`zi

⁹ Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistiksi`. «Qaraqalpaqstan», 1990. 24-26- b.

uzaq dawam yetken is-hareketni an`latsa, *na`zer tasladi`* so`zi qi`sqa dawam yetken is-ha`reketti an`latadi`.

Sinonimlarni duri`s tan`lap qollanish arqali` ayti`lajaq fikr ani`q, ha`r ta`repleme toli`q ha`m ko`rkem bolish beriladi. Mi`sali`: Yertengi kunning miyneti bug`ingiden awirlasish, kelesi aydin` azabi` wotken aydin` qorlig`in`nan asish tusti (I.Yusupov).

Yeger bir so`z bir gap`tin` ishinde qayta-qayta ta`kirlanish, wonin` sinonimlarni paydalanishmasa, stil`lik jaqtan woni` duri`s dep yesaplawga bolmaydi, sebebi wonda ko`rkemlik azayadi. Til iliminde bunday qaytalaw naduri`s dep tabili`p, woni` tautologiya dep ataydi. Mi`sali`: Qasqirdan birden seskengen Rawshan shaltli`q penen qasqirga umtildi. Mi`saldag`i` qasqir so`zin yekinshi ret qollanbay, wonin` woina sinonimin yaki almasiq so`z paydalang`anda, gap` stil`lik jaqtan duri`s du`zilgen bolar yedi.

Stil`lik jaqtan sinonimlar to`mendegi belgileri menen bir-birinen wo`zgeshelenedi:

1. Sinonimlar wo`zlerinin` stilistikali`q boyawina iye boladi, yagniy wolardin` ha`r qaysisi` ha`r stil`ge ta`n boladi. Mi`sali`: Mashinadan yekinshi bir adam kelip tusti de, qolish menen *sali`p kep jibergeni*, ko`zinin` aldi` jarq yete qaldi... Tag`i, tag`i *urdi`* (G.Izimbetov). Mi`saldag`i` «sali`p kep jiberiw» - awizeki so`ylew stiline, al «urish» - neytral` stil`ge ta`n so`zler.

2. Gradatsiya, yagniy kem-kemnen kushew yamasa pashew belgilerin bildiredi. Mi`sali`:

Jaqinda g`ana sen tan` yedin` bul jaqta,

Sen *ko`beydin`*, sen *jayildi`n`*, *g`awladi`n`* (I.Yusupov).

3. Sinonimlar janrli`q wo`zgesheliklerge iye boladi, ekspressiv manilerine qaray bir-birinen wo`zgeshelenedi. Mi`sali`: Kun *adewir* waqit bolish qalg`anda mashina da jurdi (N. Dawqaraev). Kunge qarasam, *kenepattay* waqit bolish qalg`an yeken (N.Dawqaraev).

4. Geypara sinonimlar wo`zinin` qollanilish jag`in`nan sheklengen boladi. Bug`an ko`binese dialektizm, professionalizm, arxaizm, neologizm

h.t.b. kiredi: *siyrek-shashaw, la`gen-shi`lapshi`n, revolyutsiya – awdari`spaq*
t.b.

5. Sinoimler bir so`zdin` tekste jo`nsiz qaytalana bermewi ushi`n qollani`ladi`. Mi`sali`: Berdimurat dursi` *ayt, so`yleme* jalg`an (Berdaq).

6. Juplasi`p kelgen sinonimler uli`wmalasti`ri`w, ku`sheytiw ma`nilerin bildiredi. Mi`sali`: Jerdi, ko`kti *qayg`i`-ha`siret* qapladi` (Ku`nxoja).

II bap. Qaraqalpaq tilidagi sinonimlarni woqitida

2.1. Leksikalik sinonimlarni woqitida

Qaraqalpaq tilinde sinonim soʻzlarini woqitida haʼzirgi davirda talabini boyinsha interaktiv usullardan foydalanishida uzoq vaqtli oʻzlashtirilgan. Sebebi haʼzirgi globallashida davrida joqari texnologiyani jadal ravajlanishida atirgan vaqtida biz tez fikr joritugʻin ham tez sheshim qabil etugʻin jaslarida tarbiyalawimiz zarur. Al interaktiv woqitidani maqsati - tek bilim ham koʻnikmelarni payda etip qoymastan, woqishilarda mashqalalarni sheshiw boyinsha bilimni asirip bariw bolip tabiladi. Bul maqsatke erisishni turli metod ham usullardan foydalanish mumkin. Metod ham usul terminlari bir-biri menen tiginiz baylanishi. Sonliqtan wolardani bir-birinen ayirmashiligin aniqlap aliwimiz zarur.

Metod – bul belgili bir maqsatke yerisishni aniq waziypanini worinlaw usuli, ameliy ham teoriyalik bilimlarni woʻzlestirish usullarini jiyindisi.

Usul – metodlarni bir boʻlimi, istin uli wma bagʻdarina qaratilgan mugʻallim ham woqishilarning arasidagi aniq haʼreketlar.

Demek, usul metodni qurawshil boʻlim bolip, wolar har turli koʻrinishke iye bolishi mumkin.

Pedagogika ilimlarini doktori, metodist ilimpaz A.Q. Gulamov taʼlim metodlarini toʻmendegishe turkerga bolip uʻyreniwdi usunin etedi:¹⁰

1. *Woqitishil iskerligi menen baylanishi bolgan metodlar:*

- bilimlarni tayar halda bayan etish metodi;

¹⁰ B.Toʻxliyev, M.Shamsiyeva, T. Ziyodova. Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi. Toshkent, 2006;42.

- bilimlerde sa'wbet arqali' bayan etiw metodi' ;
- bilimlerde mashqalali' jol menen bayan etiw metodi' .

2. *Woqi'wshi' iskerligi menen baylani'sli' bolg'an metodlar:*

- reproduktiv (tayar woqi'w materialini' menen islesiw) metodi' ;
- izleniwge tiykarlang'an metodlar.

«Kadrlar tayarlawdini' milliy bag'darlamasi'» ha'm «Uli'wma bilim beriw mektepleri ushinni' Ma'mleketlik ta'lim standartlari'»ni'n' qabill etiliwi ta'lim sistemasinda insan shaxsini' maqsetli rawajlandiririg'a talaplar qoydi'. Jan'alang'an ta'lim metodikasi' du'nyajuzlik pedagogikasi'nda wonimli qollanilip kiyatirig'an an'li' verbal-kognitiv ta'lim sistemasina tiykarlang'an halda rawajlandirishini', interaktiv metodlar tiykari'nda rawajlandiriliwi zaman talabina say bolwi' kerek. Usini'n' tiykari'nda ha'zirgi waqitta bilimlendiriw sistemasinda to'mendegi metodlar jiyi qollanilmaqta:

1. Tayar bilimler menen qurallandiririw metodi' :

- sabaqli'q ha'm woqi'w qollanbalarg'a tiykarlanirw;
- ko'rgizbeli didaktikalig' qurallarg'a tiykarlanirw (audio-video kassetalar, slaydlar, temag'a baylani'sli' su'wretler, tayar tekstler h.t.b.).

2. Bag'darlawshini' ta'lim metodi'. Woqi'wshini' iskerligin basqishli', sistemali' bag'darli'wshini' tapsirmalar tiykari'nda jedellestirirw.

3. Mashqalali' ta'lim metodi'.

4. An'li' – verbal-kognitiv ta'lim metodi' (oylap tabirw ta'lim metodi').

Har bir woqiti'wshini' bul metodlardan wo'z sabaqlarinda anaw yamasa minaw da'rejede qollanip kelmekte, a'sirese, tayar bililer menen qurallandirirw ha'm bag'darlawshini' ta'lim metodlari' jiyi qollaniladi'.

Ha`zirgi da`wir bilim beriw texnologiyasi`nda woqi`ti`wdi`n` u`sh tu`ri ko`rsetiledi:

1. Individual yag`ni`y jeke ta`ripte islewge tiykarlang`an tu`rleri;
2. Jari`si`wg`a tiykarlang`an tu`rleri;
3. Birge islesiwge tiykarlang`an tu`rleri.

1. Woqi`ti`wdi`n` bul tu`ri bir woqi`wshi`ni`n` maqsetke yerisiwi basqalar men baylani`sli` bolmaydi`. Bul tu`rdin` kemshiligi jaqsi` ha`m to`men woqi`ytug`i`n woqi`wshi`lar arasi`nda pari`qti`n ku`sheyip bari`wi` menen belgilenedi, jetiskenligi ha`r bir woqi`wshi`ni`n` bilim da`rejesin yesapqa ali`p tapsi`rmalar beriw mu`mkinshiligin jaratadi`.

2. Bunda basqalar wo`z maqsetine yerise almag`anda woqi`wshi` wo`z maqsetine yerisken yesaplanadi`. Woqi`wshi`da tez sheshim qabi`l yetiw ko`nlikpelerin payda yetedi, waqi`tti`n` tarli`g`i` asi`g`i`si`qti` payda yetip, qa`telerge jol qoyi`wi` mwmkin.

3. Woqi`wshi` wo`z maqsetlerine basqalar menen birge yerisedi. Woqi`ti`wdi`n` bull tu`ri to`mendegilerge tiykarlanadi`:

1. Insanlar arasi`nda unamli` mu`nasibetlerdi qollap quwatlaw
2. Woqi`wshi`larda qorqi`w da`rejesin kemeytedi
3. Ashi`q, na`tijjeli ha`m duri`s qatnaslardi` (kommunikatsiya) qollap-quwatlaydi`.
4. Oqi`wshi`lardin` biypa`rwali`q ha`m tarqaqli`q da`rejesin kemeyttiredi.
5. Ta`limde “ha`r kim ha`r kimdi oqi`tadi`” printsipin qollap-quwatlaydi`.
6. Ko`p tarawli` ha`m ko`p tu`rli oqi`ti`wdi` engiziwge ja`rdemesedi.
7. Divergent (basqalardikinen pari`q etiwshi) pikirlewdi rawajlandi`radi`.

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda usi` metodlardan paydalani`p sinonim so`zlerdi woqi`ti`w usi`llari`n ko`rip shi`g`ami`z. Uli`wma bilim beriw mekteplerinde qaraqalpaq klaslari`nda sinonimler klasti`n` I`I` shereginde woqi`ti`ladi`. Sabaqti` sho`lkemlestiriw bari`si`nda woqi`wshi`ni`n` jas o`zgesheligin esapqa ali`w jaqsi` na`tiyje beredi. 7-klas woqi`wshi`lari` jas o`spirim da`wirine jan`a qa`dem taslap ati`rg`an da`wiri boli`p, psixologlardi`n` ko`rsetiwinshe, bul waqi`tta wolar kollektivlesiwge, wo`z qatarlari` arasi`nda abi`royg`a iye boli`wg`a, wolar menen birge boli`wg`a umti`latug`i`n da`wiri boli`p tabi`ladi`, jasi` u`lkenlerdin` wo`zine dosli`q mu`na`sibette boli`wi`n qa`leydi. Sonli`qtan wolar arasi`nda joqari`da ayti`p wo`tken shaxsqa qarati`lg`an texnologiyadan paydalani`w ju`da` wori`nli` boladi`. Temani` tu`sindiriwde, tapsi`rmalardi` wori`nlawda woqi`wshi` sabaqti`n` worayi`nda boli`wi`, mug`allimnin` baqlawshi` wazi`ypasi`n atqari`wi` jaqsi` na`tiyje beredi. Bunda to`mendegi metodlardi` qollaw mu`mkin:

Klaster metodi` woqi`wshi`larg`a yerkin woylaw, wo`z pikirlerin yerkin bildiriw ushi`n sharayat jarati`p beredi. Bul metodti` qaraqalpaq tili sabag`i`nda taza temag`a, til biliminin` belgili bir tarawi`na tu`sip ati`rg`anda paydalansa boladi`. «Sinonimler» temasi`n wo`tiwde tiykarg`i` maqset – sinonim so`zlerdin` oqi`wshi`ni`n` til bayli`g`i`n artti`ri`wdag`i` worni`n ko`rsetiw boli`p, bul maqsetke yerisiw ushi`n woqi`wshi`larg`a sinonim so`zler tuwrali` tu`sinikke, a`sirese, woni`n` qollani`li`w wo`zgesheligin ayi`ri`p ali`wg`a iytermelew ushi`n belgili bir so`zge ma`niles so`zlerdi tabi`wdi` tapsi`ri`w kerek.

1. «Suli`w» so`zine ma`niles so`zdi tabi`n`.
2. Jazi`wdi`n` orfografiyasi`na itibar bermen`.
3. Belgilengen waqi`t tawsi`l mag`an sha jazi`wdi` toqtatpan`.
4. Jazg`an so`zlerin`izdi dizbeklesiw mu`mkin bolg`an so`zler menen qatar ko`rsetin`.
5. Barli`q sinonimlerin` dizbeklesiw mu`mkinshiligine itibar berin`.

Bul jag`dayda woqi`wshi`lar sinoimlardin` dizbeklesiw wo`zgesheligine, wolardin` qatari`n toli`q bildirmey ketiwi mu`mkin. Bunda yjag`dayda woqi`ti`wshi`ni`n` wo`zi sinonimler qatari`n toli`qti`ri`p, al dizbeklesiw mu`mkin bolg`an so`zlerdi oqi`wshi`lardan sorawg`a boladi`. Mug`allimnin` wazi`ypasi` woqi`wshi`lar ta`repi`nen jazi`lg`an so`zlerdi wolar menen birgelikte talqi`lap, wolardin` ma`nilik o`zgesheligin. Ma`selen, suli`w, shi`rayli`, ko`rkem, go`zzal t.b. usi` si`yaqli` so`zlerdi ga`p ishinde basqa so`zler menen dizbeklesip qollani`w arqali` wolardin` ma`nilik wo`zgesheliklerin ani`qlawg`a boladi`. Mi`sali`: Qalami`zda *suli`w* ko`sheler ko`p. Bul mi`saldag`i` «suli`w» sa`ykes sinonimler menen almasti`ri`p, ha`r birinin` ma`nilik wo`zgesheligine itibar bergen halda wolardi` teren`irek u`yretiwge boladi`. Bunda slaydlardan pydalani`p, itibar beriliwi za`ru`r borlg`an so`zdi ayri`qsha belgilep wo`tiw kerek. Kiris temasi`nda klaster metodi`n qollawdi`n` abzalli`g`i` woqi`wshi`lardin` wo`z so`z bayli`g`i` u`stinde woylani`wi`na, qaraqalpaq tilinin` mu`mkinshilikleri tuwrali` pikir ju`ritiwinde, taza temag`a baylani`sli` qi`zi`g`i`wshi`li`q woyati`wda.

Temani` bekkemlewde woyi`n shi`ni`g`i`wlari`nan paydalani`w mu`mkin.

«I`ssi` kartoshka?» shi`ni`g`i`wi`n woqi`wshi`lar zerikken waqi`tta wo`tkergen maqul. Bunda mug`allim qag`azlardan «kartoshaka» jasap, wo`zi aytqan so`zge sinonimin tabi`w ushi`n basqa woqi`wshi`g`a i`laqti`radi`. Woqi`wshi` juwapti` ayti`p mug`allimge qayta i`laqti`ri`wi`, yeger juwap taba almasa basqa woqi`wshi`g`a i`laqti`ri`wi` kerek. Bul woyi`n shi`ni`g`i`wi`ni`n` abzalli`g`i` woqi`wshi`dan uzi`n sinonimlik qatardi` biliwi talap yetilmeydi. Shi`ni`g`i`w to`mendegi formada wo`tiwi mu`mkin: Mug`allim: «miyman», woqi`wshi`: «qonaq» t.b.

Usi` taqi`lette o`tkeriw mu`mkin bolg`an tag`i` bir shi`ni`g`i`w «Worni`m qayda?» dep ataladi`. Bul shi`ni`g`i`wdi` wo`tkeriwde woqi`wshi`lar 6 adamnan

toparg`a bo`linedi. Ha`r bir toparg`a so`zler jazi`lg`an 5 kartochka tarqati`ladi`. Bul kartochkalar ha`r toparda bes woqi`wshi`ni`n` arqasi`na qi`sti`ri`li`p topardag`i` basqari`wshi` wolardi` wo`z wori`nlari`na duri`s jayg`asti`ri`p ga`p du`ziwi kerek. Tiykarg`i` maqset sinoim so`zler menen ga`p du`ziw boli`p tabi`ladi`. Ga`ptin` duri`s du`ziliwi ha`m woqi`wshi`ni`n` shaqqanli`g`i` esapqa ali`nadi`. Kartochkadag`i` so`zler arqali` to`mendegi ga`plardi` du`ziw mu`mkin:

1. Tan`g`a qaray salqi`n salqi`n samal yesti.
2. Birden suwi`q tu`sti.
3. Gu`lzar menen Mexriban birge woqi`ydi`.
4. Keshte sport zalg`a barasan` ba?
5. Kesheden beri ti`nbay qar jawi`p tur.

Bul shi`ni`g`i`wdi` quramali`raq yetip du`ziwge boladi`. Bul jag`dayda arqasi`na kartochka qi`sti`ri`lg`an woqi`wshi`lar shen`ber boylap aylani`p ju`redi, al basqari`wshi` woqi`wshi`lar ga`p du`ziw ushi`n wo`zlerine komanda saylap aladi`. Yeger de so`zlerdi tan`lawda qa`telesse, basqa basqari`wshi` menen kelisken halda komanda ag`zasi`n almasti`ri`wg`a boladi`. Tapsi`rmani` quramalasti`ri`w maqsetinde ga`p ishinde 2-3 sinonim so`zlerdi qollani`wg`a boladi`. Mi`sali`: Wol bul jerde tuwi`li`p wo`sti, jasaki`. Tapsi`rmalardi`n` duri`s wori`nlang`ani`n slaydtag`i` juwaplarg`a sali`sti`ri`p biliw mu`mkin.

Bul shi`ni`g`i`w so`zlerdi duri`s tan`lawg`a, tez pikirlewge, liderlik belgilerdi rawajlandi`ri`wg`a, ja`miyette birge islesiwge u`yretedi.

Keys metodi` belgili bir jag`daydi` su`wretlewshi, mashqalani` sheshiwge bag`darlang`an metod boli`p tabi`ladi`. Keys metodi` yen` birinshi ret 1870-ji`li` Garvard universitetinde qollani`ldi`, woqi`ti`w usi`li` si`pati`nda 1920-ji`llardan baslap usi` jerde yengizile basladi`.

Keys metodi`ni`n` tiykarg`i` maqseti payda bolg`an mashqalani` sheshiw jollari`n izlestiriw. Tiykarg`i` mashqala retinde sinonimlik qatardag`i` so`zlerdin` ma`nilik wo`zgesheliklerin ani`qlawdi` ko`rsetiwge boladi`. Keys metodi`ni`n` tiykarg`i` belgilerinin` biri illyustratsiya: audio, video, su`wretler,

tablitsalar h.t.b. Mektepte taxtadan yaki batman qag`az ha`m flomasterlerden paydalani`w mu`mkin, wolarg`a woqi`wshi`lar menen birgelikte to`mendegishe ko`riniste mashqalani`n` izbe-izligin jazi`p shi`g`i`p, wolardi`n` sheshiw jollari`n` izlestiriw kerek:

1. Sinonim
2. Ma`nileri birdey so`zler`
3. Ma`nileri bir-birine jaqi`n so`zler

Bul metodi` paydalani`wda klass woqi`wshi`lari`n` 7-8 adamnan toparlarg`a bo`lip 15 minuttan waqi`t berip wo`z pikirlerin bildiriw ha`m da`lillep beriwge arasi`nan lider saylaw kerek boladi`. 15 min. waqi`t ishinde komanda ag`zalari` berilgen tapsi`rma u`stinde birge islesedi.

Metodi`n` abzalli`g`i`: sheshiliwi tiyis mashqala ba`rqulla ko`z aldi`n`da boli`wi` pikirdin` basqa na`rsege buri`lmawi`nda ja`rdem yetedi, sonday-aq komanda menen mashqalani` sheshiw klass woqi`wshi`lari`ni`n` barli`g`i`n` sabaq protsesine tarti`wda ja`rdem ko`rsetedi. Ha`r bir ayti`lg`an pikir yaki qag`i`yda tiyisli mi`sallar arqali` da`lilleniwi kerek. Yeger naduri`s pikirler ayti`lsa basqa topar ag`zalari` wo`zinin` prezentatsiyasi` waqti`nda buni` ayti`p wo`tiwi mu`mkin, biraq wori`nlari`nda woti`rg`an jag`dayda qarsi` pikir ju`ritiwge bolmaydi`. Bul metodtan paydalani`p sabaq wo`tiw woqi`wshi`lardi`n` komanda boli`p birge islesiwine, basqani`n` pikirin hu`rmetlewge, so`ylew a`debin saqlawg`a, wo`z ko`z-qaraslari`n` qorg`awg`a, buni`n` ushi`n tiyisli bilimlerge su`yeniw kerekligine u`yretedi.

«*Aqi`li`y hu`jim*» *metodi`* birinshi ret Yekinshi du`nyaju`zlik uri`s waqti`nda ten`iz floti` a`skerleri arasi`nda payda bolg`an, son` wol jumi`sta sheshim tabi`wdi`n` bir usi`li` si`pati`nda qollani`li`p kelgen.

«*Aqi`li`y hu`jim*» metodi` berilgen tema boyi`nsha bilimlerin tekseriwde yamasa taza temag`a wo`tiwde sol boyi`nsha bilimlerin ani`qlawda qollani`ladi`.

Shi`ni`g`i`w qatnasi`wshi`lari` ma`sele u`stinde ken` ha`m ha`r ta`repleme pikir ju`ritiwi, wo`z ko`z-qaraslari`nan ha`m ideyalari`nan unamli` paydalani`w bari`si`nda ko`nlikpeler payda yetedi.

Usi` metod ja`rdeminde bir neshe ma`selelerdin` yamasa sorawlardi`n` sheshimlerin tabi`w imkaniyati` tuwi`ladi`. Shi`ni`g`i`wlar bari`si`nda «Aqi`li`y hu`jim» metodi`nan paydalani`wda bir neshe qag`i`y dalarg`a a`mel qi`li`w talap etiledi:

- shi`ni`g`i`w qatnasi`wshi`lari` ma`sele yaki soraw boyi`nsha ken` pikir ju`ritiwi;

- logikag`a sa`ykes pikirlewi;

- ha`r bir pikirdi yesapqa ali`ni`wi` talap yetiledi.

Ayti`lg`an pikirler bahalanbaydi`, yeger wolardi`n` pikirleri bahalanatug`i`n bolsa woqi`wshi` di`qqati`n wo`z pikirlerin qorg`awg`a qaratadi`, aqi`betinde jan`a pikirler ayti`lmaydi`, waqi`ttan uti`ladi`. Bul metodi`n` tiykarg`i` maqseti woqi`wshi`larda ma`seleni sheshiwde belsene qatnasi`wdi`, pikirlerin bayan etiwdi qollap-quwatlaw yekenligi umti`lmawi` kerek.

Ma`selen «Sinonimler» temasi`n wo`tiwde wo`tken temalar boyi`nsha sorawlar berip, woqi`wshi`lardi`n` taza temag`a tayarlawg`a boladi`. To`mendegishe sorawlar wo`tken temalar boyi`nsha woqi`wshi`lardi`n` bilimin ani`qlap wolardi`n` taza temag`a wo`tkeriwde ja`rdem beredi:

1. Qaraqalpaq a`debiy tilinin` so`zlik bayli`g`i` degenimiz ne?
2. Uli`wma qollani`latug`i`n so`zler degen ne?
3. Ka`siplik so`zlerge mi`sallar keltirin`.
4. Dialektlik so`zler degenimiz ne?
5. Go`nergen so`zler degenimiz ne?
6. Turaqli` so`z dizbekleri degenimiz ne?

Woqi`wshi`lar sinoim so`zler boyi`nsha tu`sinigin ayti`p ayti`p wo`tiwi, atap aytqanda, wolardi`n` ma`nilerinin` jaqi`n boli`wi`, sonday-aq ha`r qi`yli so`z shaqaplari`na qatnasli` boli`wi`n wo`tkennen son`, taza temag`a baylani`sli` bag`darlawshi` sorawlar bergen wori`nli`. Wolar to`mendegishe boli`wi` mu`mkin:

1. Sinonimler degenimiz ne?
2. Sinonim so`zler qanday jag`dayda qollani`ladi`?
3. Ma`nileri birdey ha`m ma`nileri uqsas sinonimler qay jag`dayda qollani`ladi`?

Woqi`wshi`lar ha`r qi`yli` so`zlerdi mi`salsal retinde keltiriwi mu`mkin. Keltirilgen so`zlerdi ga`p ishinde qollani`p bir-birinen ayi`rmashi`li`g`i`n tu`sinip ali`wi`na ja`rdem ko`rsetiliwi za`ru`r. Buni`n` ushi`n sabaqati`n` keyingi basqi`shi`n «Mini-lektsiya» si`pati`nda sho`lkemlestirse boladi`.

«*Mini-lektsiya*» *metodi`* tayar materialdi` tuwri` yaki logikali`q tu`rde usi`ni`w mu`mkinshiligin beredi. Bul metodti`n` abzalli`g`i` sabaqli`qtag`i` materialdi` ha`m wog`an qosi`msha bilimlerde ko`p sanli` woqi`wshi`larg`a jetkerip beriw mu`mkinshiligine iye. «Mini-lektsiya» bari`si`nda audio ha`m video materiallardan paydalani`wg`a boladi`. Ha`zirgi waqi`tta bul metodta slaydlardi`n` prezentatsiyasi` wo`nimli qollani`li`p kelmekte. Slaydlardi`n` prezentatsiyasi` qurg`aq ko`rsetpeli material si`pati`nda qabi`l yetilmew ushi`n animatsiyali`q effektlerden paydalani`w, materiallarg`a dawis` yaki muzi`kali`q fon beriw maqsetke muwapi`q boladi`. Lekin animatsiyali`q effektlerden shennen ti`sqari` paydalani`w woqi`wshi`ni`n` di`qqati`n bo`liwi mu`mkin, sonli`qtan wolardi` aqi`lg`a ug`ras paydalani`w za`ru`r. «Mini-lektsiya»ni`n` waqti` 10-15 minuttan aspawi` kerek, woni`n` kirisiwi ha`m juwmaqlawi` boli`wi` sha`rt.

«Sinonimlar» temasi n bekkemlewde «Γssi kartoshka» usi li n qollani wg`a boladi . Bunda mug`allim woqi`wshi`larg`a arqasi` menen qarap turadi , qoli` menen shappatlap turi`wi` , ses ha`mmege yesitilip turi`wi` kerek. Ses toqtamag`an sha, topti` bir-birine tez-tez wo`tkerip turi`wi` kerek, ses ti`ni`p qalg`an waqi`tta top kimde qali`p qoysa sol adamg`a sorawlar beriledi, juwap qa`te berilse basqa woqi`wshi` juwap beriwi mu`mkin. Woyi`n shi`ni`g`i`wi` aldi`nnan tayarlap qoyi`lg`an sorawlar tawsi`lg`an sha dawam yettiriledi. Tema boyi`n sha to`mendegishe sorawlardi` du`ziwge boladi`:

1. Sinonimlar degenimiz ne?
2. Atli`q so`zlerden bolg`an sinonimlar?
3. Kelbetlik so`zlerden bolg`an sinoimler?
4. Ra`wish so`zlerden bolg`an sinonimlar?
5. Feyillerden bolg`an sinonimlar?

Usi` usi`l tiykari`nda bul temani` bekkemlew ushi`n shi`ni`g`i`w di` basqasha formada wo`tkeriwge boladi`. Bunda mug`allim da`slep tapsi`rmani` tu`sindirip aladi`. Tapsi`rma: top qoli`na tiygen woqi`wshi` soraw beredi, keyingi topti` uslag`an woqi`wshi` juwap beredi, Yeger juwap bere almasa soraw basqa woqi`wshi`g`a wo`tedi. Juwaplar tawsi`lg`an jag`dayda keyingi top uslag`an woqi`wshi` basqa soraw beredi, keyingi top uslag`an woqi`wshi` juwap beredi. Woyi`n usi` taqi`lette dawam ettiriledi. Bul jag`dayda mug`allim tek baqlawshi` si`pati`nda qatnasadi`. Sorawlar to`mendegishe boli`wi` mu`mkin:

1. Suli`w so`zinin` sinonimi? Juwaplar: shi`rayli` , go`zzal, ko`rkem t.b.
2. Tez so`zinin` sinonimi? Juwaplar: da`rha`l. ji`ldam
3. Dialektlik sinonimlar? Juwaplar: shi`rpi`-gu`girt, diywal-soqpa t.b.

Bul usi`ldi`n` abzalli`g`i` woqi`wshi`lardi` zeriktirmeydi, ha`mmeni sabaq protsesine tarti`wg`a ja`rdem ko`rsetedi, materialdi` tez yadta saqlap qali`wi`na ja`rdem ko`rsetedi, kemshiligi - klass ishinde shawqi`mdi` payda yetiwi

mu`mkin. Bul usi`lda wo`tkerilgen shi`ni`g`i`wdi`n` dawamli`g`i` 10-15 minut aspawı` kerek, kerı jag`dayda woqi`wshi`lardı`n` sabaqqa qatnasi`n wo`zgerıwi mu`mkin.

«*Minar jasa*» *usi`li`n* ta`kirarlaw sabag`i`nda qollani`wg`a boladı`. Bunda qag`az bo`lekleri qi`yi`ladi`, wolarg`a sorawdı`n` juwaplari` jazı`ladi`. Kartochkalar 2 konvertke tayarlap qoyı`ladi`. Qatnasi`wshi`lar 2 toparg`a bo`linedi, ha`r bir toparg`a konvertler tapsı`rı`li`p, tapsı`rma, woyi`nni`n` sha`rti tu`sindiriledi: topar ag`zalari` bir-eki kartochkadan ali`p mug`allim bergen sorawg`a juwabi` bar bolsa qag`azi`n ko`teredi. Mug`allim sorawlardi` bere baslaydı`, yeger kim birinshi juwabi`n tapsa sol qag`azi`n ko`teriw kerek. Yeger yeki topardag`i` qatnasi`wshi`larda juwap bolsa, kim birinshi ko`terse, sol utadı` ha`m minardi`n` tasi`n qoyı`wg`a mu`mkinshilik aladı`. Usi`lay yetip sorawlar tawsi`lg`ansha dawam yettiriledi. Qaysi` topar biyik minar jasasa utqan yesaplanadı`. Mug`allim ta`repi`nen beriletug`i`n sorawlar to`mendegishe boli`wi` mu`mkin:

1. U`lken so`zinin` sinonimi qaysi`?
2. ... woyg`a tu`sip ketti. Qaysi` sinonimdi qollani`wg`a boladı`: shu`n`gil, teren`, shuqi`r?
3. Keshegi tuwi`lg`an baspaq ju`da` yeken. Qaysi` sinonimdi qollani`wg`a bolmaydı`: shi`rayli`, suli`w, go`zzal?
4. Awzi` ku`ygen qati`qti` da ... ishedı. Ga`pti toli`qti`rı`n`.
5. ... sa`lem bersen`, atan`ni`n` basi` der. Ga`pti toli`qti`rı`n`.

Konverttegi juwaplı` kartochkalar:

1. na`ha`n, taynapi`r, gidıman.
2. Teren`.
3. go`zzal

4. u`rlep, u`plep (naduri`s juwap si`zi`p taslansi`n)

5. san`i`raw, geren` (naduri`s juwap si`zi`p taslansi`n)

Bul usi`l ha`r woqi`wshi`ni`n` shi`ni`g`i`w di` wori`nlawda wo`z juwapkershilikli wazi`ypasi` bar yekenligin an`lap jetiwge, komandani`n` jen`isi bir adamg`a baylani`sli` boli`w mu`mkinshiligin an`lawg`a, usi`ni`n` na`tiyjesinde komandada islesiw ko`nlikpelerin payda yetedi. Jari`s tu`rinde wo`tkerilgen bul shi`ni`g`i`w woqi`wshi`larda tez ha`m duri`s sheshim qabi`l yetiw si`yaqli` ta`replerin rawajlandi`ri`wg`a mu`mkinshilik beredi.

2.2. Stil`lik sinonimlerdi oqi`ti`w

Sinonimlerdin` ayri`qsha bir tu`ri – bul stillik sinonimler boli`p tabi`ladi`. Stillik sinonimler tildi ko`kemlep bayanlawda, woni`n` ta`kirarlanbas ta`replerin ashi`p beriwde qollani`ladi`. Leksikali`q sinonimler, tiykari`nan, mektep woqi`wshalari` sabaqli`qlari`nda so`z yetilse, stillik sinonimler worta arnawli` woqi`w ori`nlari`nda u`yreniledi. Tilimizde qollani`li`p ju`rgen sinonimlerdin` ko`pshiligi stillik wo`zgeshelikke iye boli`p, wolardi`n` sani` turaqli` sinoimlerden a`dewir ko`p. Sebebi sinonimlik qatardag`i` ha`r bir so`zdin` ma`nilik ren`kke iye boli`wi` olardi`n` payda boli`wi`na sebepshi boladi`. Mi`sali`, ket ha`m jog`al so`zleri bir-biri menen sinonim boli`p, yekinshisi so`ylewshinin` emotsional jag`dayi`n bildire aladi`. Bul so`zdin` qollani`li`wi` so`ylewshinin` ashi`w u`stinde turg`anli`g`i`nan derek beredi.

Bir qatar so`zler sinonimlik qatarda kitabi`y stilge ta`n boli`wi` menen ko`zge taslanadi`. Mi`sali`: insan-adam, sabi`r-taqat, pikirlew-oylaw, miyman-qonaq t.b. Keltirilgen mi`sallardag`i` sinonimlik jupli`qlardi`n` birinshileri kitabi`y stilge ta`n boli`p, wolar a`debiy shi`g`armalarda ko`birek qollani`ladi`, al yekinshileri neytral belgige iye ha`m ku`ndelikli so`ylewimizde jiyi qollanami`z. A`jiniyaz shayi`r sinoimlerdin` ma`nilik wo`zgesheliklerine itibar bergen halda, wolardi` antonim si`pati`nda da qollang`an: «Adam degen menen insan bolar ma». Bunda ol insanni`n` joqari` pazi`yleilerge iye boli`wi` kerekligin tasti`yi`qlag`an halda, ha`mme adamlar bul da`rejege jetise almaytug`i`nli`g`i`n bildirgen. Sonday-aq «pikirlew» ha`m «woylaw» so`zlerinin` arasi`ndag`i` ma`nilik wo`zgeshelik sonnan ibarat, adam pikirlegende belgili bir juwmaqqa keliwi, bul so`zdin` ilimiylik belgileri bap ekenligi seziledi. Stillik sinonimlerdi u`yretkende, so`zlerdin` usi`nday ta`repleri na`zerden ti`s qalmawi` kerek.

Stillik sinoimlerdi woqi`ti`wda joqari`dag`i` «Klaster» metodi`n qollani`w wori`nli`. Bunda bir so`zge baylani`sli` sinonim so`zlerdi ani`qlaw tapsi`rmasi` beriledi. Ma`selen «wo`siw» so`zi. Woqi`wshi`lar usi` so`zge

ma`niles dep tapqan barli`k so`zlerdi taxtag`a jazadi`. Jazi`lg`an barli`q so`zlerdi ga`p ishinde keltirip, bir-birine jaqi`nli`g`i`n ayi`radi`.

Temani` bekkemlew maqsetinde «*Ruchka stol wortasi`nda*» *usi`li`n* paydalani`w mu`mkin. Woqi`wshi`lar 6-7 adamnan toparlarg`a bo`linedi, ha`r bir toparg`a tapsi`rma beriledi, son` ha`r bir woqi`wshi` qag`azg`a juwap varianti`n jazadi`, son` qag`azdi` qon`si`si`na beredi, ruchkani` stol wortasi`na ji`li`sti`ri`p qoyadi`. Ha`mme toparg`a birdey soraw beriliwi mu`mkin, sorawdi`n` juwabi` toli`q ha`m ani`qli`g`i`na qarap bahalanadi`.

Bul usi`ldi` wo`zgeshe formada qollani`w mu`mkin. Bul jag`dayda vatman qag`azg`a so`zleri tu`sirilip qaldi`ri`lg`an shi`ni`g`i`w teksti jazi`ladi`. Ha`r bir topardi`n` stol wortasi`na bir ruchka beriledi. Topar ag`zalari` tek usi` ruchkadan paydalani`p shi`ni`g`i`wdi` wori`nlawi` za`ru`r. Ha`mme toparlar shi`ni`g`i`wdi` wori`nlap bolg`annan son`, woni`n` toli`q ha`m duri`s varianti` proektor ja`rdeminde taxtada ko`rsetiledi, woqi`wshi`lar wo`z tapsi`rmalari`n sali`sti`radi`. Birinshi ha`m duri`s wori`nlag`an topar ag`zalari` jen`impaz yesaplanadi`. Qosi`msha soraw retinde shi`ni`g`i`wdag`i` sinoimler haqqi`nda ayti`p beriw tapsi`ri`li`wi` mu`mkin.

«*Ruchka stol wortasi`nda*» *usi`li`n* qollani`wda to`mendegi soraw yaki shi`ni`g`i`wlardi` wori`nlaw mu`mkin. Sorawlar:

1. Sinonimler degenimiz ne?
2. Turaqli` sinonimler degenimiz ne?
3. Sinonimlik jupli`qlardag`i` so`zlerdin` ma`nilerin ashi`p berin`.
4. Ga`p ishinde qaysi so`zle o`z-ara sinoim bola aladi`.

Shi`ni`g`i`w. Ga`plerdi woqi`n`. Ko`p noqatti`n` worni`na tiyisli sinoimlerdi qoyi`p jazi`n`. Wol o`zini`n` ori`nsi`z ... (wo`jetlesip, yeregisip) woti`rg`ani`na wo`kindi (J.Aymurzaev). Yetinin` ... (pu`tin, saw) jeri joq, qi`rshi`li`p qan

shìg`i`p tur (A.Bekimbetov). Senin` menen bir ko`knar iship (sherimdi, qumari`mdi`) tarqatayi`n dep keldim (S.Ma`jijytov).

6x6x6 metodi` topardi`n` ha`r bir ag`zasi`ni`n` sabaq protsesine belsene qatnasi`wi`na, wo`z pikirlerin bayanlawg`a, topardag`i`lardi`n` pikirlerin ti`n`law ha`m tan`lay ali`wi`na, wortag`a taslani`p ati`rg`an bir neshe pikirdi uli`wmalasti`ra ali`w, sonday-aq wo`z pikirin qorg`ay ali`wg`a u`yretedi. Bul metodi` 5,6,7 ha`m 8 oqi`wshi`dan ibarat toparlarda da qollaw mu`mkin.

6x6x6 metodi`nan woqi`w protsesinde qollani`w mug`allimnen ku`shli pedagogikalìq sheberlikti,belsendilikti talap etedi. Toparlardi` duri`s sho`lkemlestirmew tapsi`rmani`n` duri`s wori`nlanbawi`na ali`p keliwine sebep boli`wi` mu`mkin. 6x6x6 metodi` tiykari`nda shi`ni`g`i`wlar to`mendegishe sho`lkemlestiriledi:

1. Mug`allim shi`ni`g`i`wdi` baslamastan aldi`n 6 woti`rg`i`shtan qoyi`p shi`g`adi`.
2. Woqi`wshi`lar shi`ni`g`i`w baslanbastan aldi`n 6 toparg`a bo`linedi.
3. Woqi`wshi`lar jaylasi`p alg`annan son` shi`ni`g`i`w temasi` menen tani`sti`ri`p toparlarga`a belgili bir tapsi`rmalar beriledi.
4. Mug`allim woqi`wshi`lardi`n` tapsi`rma wori`nlawi`n baqlap baradi`, ayi`ri`m waqi`tta topar ag`zalari`na ma`sla`ha`tler beredi.
5. Woylasi`w ushi`n belgilengen waqi`t tawsi`lg`an son`, mug`allim toparlardi` qayta du`zedi.

Tapsi`rma ha`r bir toparg`a konvertlerde berilgeni duri`s boladi`, sorawlar logikalìq woylani`wdi` talap etetug`i`n boli`p du`zilgeni maqul.

Stillik sinoimlerde u`yretiwde ko`rkem shi`g`armalardan mi`sallar
ji`ynaw tapsi`rmasi` ko`birek berilse, oqi`wshi`ni`n` til bayli`g`i`ni`n` yeled
wo`siwine, ha`r bir so`zdin` qollani`w wo`zgesheligin ayi`ri`p ali`wda
ja`rdem yetedi.

2.3. Sinonimlardi u`yretiwde so`zliklerden paydalani`w

Qaraqalpaq tilinin` sinonimlerin qi`sqa waqi`t ishinde toli`q iyelew mu`mkinshiligi joq. Bul woqi`wshidan ko`p kitap woqi`wdi`, so`ylewshilerdin` so`zine itibarli` boli`wdi` talap yetedi. Ha`r qanday tildin` so`zlik bayli`g`i`n i`qsham, qolayli` tu`rde jetkerip beriwshi – bul so`zlikler boli`p tabi`ladi`. Sinonimlardi u`yretiw bari`si`nda so`zliklerden paydali`ni`w, woqi`wshilardi` wo`z u`stinde jumi`s islewge iytermeleydi. Qaraqalpaq tili sabaqlari`nda sinonimlardi u`yretiwde to`mendegi so`zliklerden paydalani`w mu`mkin:

1. Dialektologiyali`q so`zlik.
2. Tu`sindirme so`zlik.
3. Sinonimler so`zligi
4. Frazologiyali`q so`zlik.

Qaraqalpaq tili qollani`li`w wo`risi boyi`nsha bir qansha toparlarg`a aji`rati`ladi`: dialektizmler, ka`siplik so`zler, jargonlar, argotizmler. Qaraqalpaq tilinin` sinoimlerinin` payda boli`w jollari`ni`n` biri dialektizmler bolg`anli`qtan, sinoimlardi u`retiwde dialektologiyali`q so`zlerden paydalani`wg`a boladi`. Bunda dialektlik so`zlerge tu`sirik bere woti`ri`p, wolardi`n` belgili bar aymaqta qollani`li`wi` boyi`nsha wo`zgeshelenetug`i`nli`g`i`n ayti`p wo`tiw za`ru`r. Qaraqalpaq tilinin` so`ylew dialekti izertlewshilerdin` ko`rsetiw boyi`nshp ekige bo`inedi: arqa ha`m qubla. Usi` yeki dialektin` ha`r qaysi`si`ni`n` jeke wo`zine ta`n, sol dialektlerdi quraytug`i`n ma`kanda jasawshi` adamlardi`n` leksikasi`nda ushi`rasatug`i`n, qollani`w wo`risi tek sol aymaq penen sheklengege so`zler bar. Ma`selen, qaraqalpaq tilinde shelek so`zi tilimizde jedel qollani`ladi`, al qaraqalpaq tilinin` arqa dialektinde sheker so`zi, qubla dialekte man`g`al so`zi qollani`li`p, barli`g`i` bir predmettin` atamsi` retinde paydalani`ladi`. Bunday so`zler qaraqalpaq tilinde dialektlik so`zlerdi quraydi`. Dialektlik so`zler fonetikali`q, morfologiyali`q ha`m grammatikali`q wo`zesheliklerge iye boladi`. Fonetikali`q wo`zesheliklerge iye dialektlik so`zler seslik ta`repinen

ayi`ri`mlani`p turasa, morfologiyali`q dialektizimlar so`z din` tiykari`ndag`i` so`z jasawshi` affiksler menen aji`rali`p turadi`. Mi`sali`: qubli`-qi`bla, aldi`nda-a`ldinda`, pillekesh-pilla`ka`r, gu`manli`-gu`manga`r. Dialektlik so`zlerdin` qatari`nda ayri`qsha worni`di` leksikali`q dialektizimlar iyeledi. Leksikali`q dialektizimlar bul a`debiy tildin` leksikasi`nda gezlespeytug`i`n, al belgili bir dialekt wa`killerinin` awi`zeki pikir ali`si`wi`nda ushi`rasatug`i`n, sol aymaqqa g`ana ta`n so`zler. Bunday so`zler ko`binese a`debiy tildin` so`zlik qurami`ndag`i` belgili bir leksikali`q birliktin` si`n`ari` si`pati`nda keledi. Sinonimlar u`yreniwde usi` si`yaqli` so`zlerdi so`likten izlep tabi`w tapsi`rma si`pati`nda beriliwi mu`mkin. Ma`selen, qaraqalpaq tili dialektologiyali`q so`zliginen to`mendegi so`zlerdin` dialektlik si`n`ari`n tabi`n`: shalbar, seksewil, sarqi`m, baylani`s h.t.b. Bunday tapsi`rmalardi` wori`nlaw arqali`, woqi`wshi`lar wo`z u`stinde islewdi u`yrenedi, qaraqalpaq tilinin` so`zlik bayli`g`i` menen tani`sadi`.

Qaraqalpaq tilinin` so`z bayli`g`i`n wo`zinde ken`nen qamti`g`an so`zliklerdin` yen` basli`si` tu`sindirme so`zlik boli`p tabi`ladi`. Tu`sindirme so`zlik belgili bir tilde ta`n bolg`an so`zlerdin` ma`nisi beriwde xi`zmet yetedi. Tu`sindirme so`zlikte tek g`ana jiyi qollani`li`wshi` so`zlerdin` ma`nileri berilip qoymastan, uli`wma sol tilge qatnasli` barli`q so`zlerdin` ma`nisi beriledi. Wolardi`n` qatari`nda go`nengen so`zler, ka`siplik so`zler, dialektlik so`zler h.t.b. ushi`rasadi`. So`zlerdin` ma`nisi tu`sindiriwde sinonimlar jiyi qollani`ladi`. So`zliktin` usi` ta`replerin yesapqa alg`an halda woqi`wshi`larg`a tu`sindirme so`zlikten mi`sallar tabi`w boyi`nsha tapsi`rma beriwge boladi`: so`zlikten so`z din` ma`nisi sinonimlar arqali` an`lati`lg`an so`zlerdin` ma`nisi tawi`p keliw tapsi`ri`ladi`. Buni`n` ushi`n woqi`ti`wshi` so`zlikten usi`nday so`zlerdi tawi`p, wolar u`stinde jumi`s islew boyi`nsha tapsi`rmalar beredi. Tu`sindirme so`zliktegi qa`legen so`z sinonimlar u`stinde jumi`s ali`p bari`wg`a mu`mkinshilik bermeydi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde jiyi qollani`lmaytug`i`n so`zlerdin` ko`pshilik jag`dayda tek tu`sindirmesi beriledi. Mi`sali`:

Palan`- at. Yerdin asti`na sali`natug`i`n kiyiz yamasa ko`rpeshe.

Tog`i`n- at. Arbani`n` do`n`gelegine, u`ydin` shan`arag`i`na iyip islengen yari`m do`n`gelek ag`ash.

Tu`sindirme so`zlikten so`zlerdin` ma`ninin tabi`w boyi`nsha tapsi`rmani` u`sh tu`rli qi`li`p beriwge boladi`:

1. bir ma`nili so`zlerdi u`yreniw
2. ko`p ma`nili so`zlerdi u`yreniw
3. omonim so`zlerdin` ma`ninin u`yreniw.

Bir ma`nili so`zlerdi u`yreniwde wolardi`n` sa`ykes sinonimlari berilgen so`zlerge di`qqat awdari`w talap yetiledi. Mi`sali`: araz – uri`s, wo`kpe-giyne, kewil qali`spa. Ashli`q – joqshi`li`q, qi`tgershilik. Bul tapsi`rmalardi` wori`nlaw bari`si`nda wolar qaraqalpaq tili leksikasi`ndag`i` bir ma`nili so`zlerdin` ma`ninin, wolardi`n` sinonimlari boyi`nsha tu`sinikke iye boladi`.

Ko`p ma`nili so`zlerdi u`yretiw arqali` da woqi`wshi`lardi` sinonimler boyi`nsha bilimin yele de ken`eytiwge boladi`. Bul jag`dayda ko`p ma`nili so`zdin` ha`r bir ma`nisine sa`ykes sinonimlerdi tabi`w tapsi`ri`ladi`. Ma`selen, «sazlaw» so`zinin` ha`r bir ma`nisine so`zlikten sa`ykes sinonimlerdi tabi`n`, wolardi` ga`p ishinde keltirin`. 1. Tayar yetiw, tayi`n turi`w. 2. Tayarlaw, bezew. 3. Baplaw, pa`ntlew. Bul si`yaqli` tapsi`rmalardi` bermesten aldi`n so`zliktegi so`zlerdi woqi`ti`wshi` da`slep wo`zi tan`lap ali`p, sol so`zlerdin` sinonimlerin tabi`wdi` tapsi`rsa maqsetke muwapi`q boladi`. Sebebi ha`r qanday so`zdin` ma`nisi tu`sindirme so`zlikte sinonimler arqali` bildirile bermeydi.

Omonimler – ma`nileri ha`r qi`yli`, biraq jazi`li`wi` ha`m ayti`li`wi` birdey so`zler boli`p, wolardi`n` ma`ninin ani`qlawda sinonimlerdin` a`hmiyeti u`lken. Woqi`wshi`lar ko`pshlik jag`dayda omonimlerdin` ma`ninin so`z dizbegi qurami`nda tu`sindiriw arqali` wolardi` bir-birinen aji`ratadi`. Tu`sindirme so`zlikte de ko`pshilik omonim so`zlerdin` ma`nileri usi`layi`nsha tu`sindiriledi. Woqi`wshi`larg`a da`slep omonim so`zlerdin`

so`zlikte beriliw ta`rtibin, atap aytqanda, wolardi`n` ko`p ma`nili so`zlerden wo`zgeshe arab sanlari` menen yemes, al ha`r biri jan`a abzatsta rim sanlari` arqali` beriletug`i`nli`g`i`n tu`sindiriw kerek. Mi`sali` «wo`riw» so`zinin` ma`nilerin ani`qlan`. Woqi`wshi`lar so`zlikten usi` so`zdi izlep tawi`p, woni`n` ma`nsini da`pterine ko`shirip jazadi`.

Wo`riw I. Ju`riw, taraw, wo`rmelew, jayi`li`w.

II. Toqi`w, shi`yrati`w.

III. Diziw, qalaw.

Tu`sindirme so`zlik tiykari`nda sinonimler u`stinde jumi`s ali`p bari`w, woqi`wshi`lardin` soz wo`risin ken`eytiwde wo`z ta`sirin tiygizedi. Wolar so`zlik tiykari`nda jumi`s alap bari`p ati`rg`anda ha`r bir so`zdin` ma`nisine itibar beriwge ha`reket jasaydi`, qi`zi`g`i`wshi`li`g`i` woyanadi`.

Juwmaqlasti`ri`p aytqanda, so`zlikler woqi`wshi`lardin` leksikali`q bayli`g`i`n ken`eytiwde wo`z ta`sirin tiygizedi, wolardi` wo`z betinshe jumi`s ali`p bari`wi`na iytermeleydi.

JUWMAQ

Sinonimlar ma'nileri bir-birine jaqin bolgan so'zlar. Wolar har bir tildin bayligini ko'rsatkishi bolib yesaplanadi. Sinonimlardan tiykargi funksiyasi differentsiatyonalash xizmeti bolib, wol tusiniklardi yeleda aniqlawda, belgilewde xizmet yetedi. Sinonimlardan differentsiatyonalash xizmeti barliq sinonimlar ushin ta'n bolib, tusiniktin beriliw usullarina, emotsionalliq tonina, har bir sinonimnin qollanilw worisine, sinonim so'z benen ogan maniles bolgan frazeologiyaliq dizbek arasindagi qatnasqa baylanisli boladi.

Qaraqalpaq tilindeki sinonimlardan payda bolwini har qiyli jollari bar. Wolar to'mendegilerden ibarat:

1. Sinonimlar so'zlerden jan'a ma'ni beriw jollari menen payda bolwi.

2. Basqa tillerden so'zlerden awisiwi arqali payda bolwi.

3. Dialekt so'zlar tiykari'nda payda bolwi.

4. Frazeologizmler tiykari'nda payda bolwi.

1. Sinonim so'zlerden jan'a ma'ni beriw arqali payda bolwi degende bir so'zdin qosimsha manige iye bolwi arqali, wonin manisin tustindiriwde sinonimlardi qollanw nazerde tutiladi. Bul jag'dayda tiykargi manidegi so'z benen, wonin awispali manisindegi so'zlerden sinonimleri har qiyli bolib keledi. So'zdin manilerin beriwde sinonimlar qollaniladi.

2. Sinonimlardan payda bolw jollari'ni tagi biri – wozlestirmeler bolib tabiladi. Wozlestirme so'zlar tilimizde bar so'zge maniles bolib, wolardan belgili bir tarepi menen, stillik qollanilw boyinsha, ekspressivlik renki boyinsha ajiralipturadi. Songi dawirde wozbek tilinen ham wol arqali wozlesken so'zlar tiykari'nda sinonimlardan sani ko'beyip barilw ko'zge taslanbaqta. Yeger wonin ayirilmari tilimizdin talaplari'na muwapiq wozlestirilgen bolsa, ayirilmari tilimizde saykes ekvivalenti bar bolwina qaramastan baspa so'z betlerinde ushiguraqta.

3. Tildin` leksikasi` ayi`ri`m dialektlik so`zlerdi wo`zlestiriwi na`tiyjesinde toli`qti`ri`ladi` ha`m rawajlandi`ri`ladi`. Qaraqalpaq tilinin` jergilikli dialektleri ko`pshilik jag`dayda a`debiy tilde belgili bir atamasi` bar so`zlerdin` sinonimi retinde ushi`rasadi`. Wolardi`n` ko`pshiligi konkret predmetlerge baylani`sli` so`zler boli`p, ko`pshiligi ku`ndelikli turmi`sta qollani`latui`g`i`n zatlardi`n` ha`r qi`yli` atamasi` retinde ushi`rasadi`.

4. Tilde ma`nisi bir so`zge barabar bolg`an leksikali`q dizbekler bar. Wolar frazeologizmler dep ataladi`. Frazeeologizmlerde de so`zge ta`n bolg`an qubi`li`slar sinonimiya, omonimiya, antonimiyalar ushi`rasadi`. Frazeeologizmler jeke so`zler menen qatar, wo`z-ara sinonimiyali`q qatnasqa tu`sedi. Frazeeologiyali`q birlikler jeke so`zlerge, yerkin so`z dizbeklerine sinonim bola oti`ri`p wo`z-ara sinonimlik baylani`sqa tu`sedi. Biz ko`rip shi`qqan frazeologiyali`q materiallarg`a tiykarlani`p soni` aytii`wmi`z mu`mkin-derlik h`a`r bir frazeologizm wo`zinin` emotsional-ekspressiv ren`kine iye boli`p keledi, wolardi`n` worni`n bir-biri menen an`sat awmasti`ri`wg`a bolmaydi`.

Til iliminde sinonimler haqqi`nda ga`p barg`anda, tiykari`nan leksikali`q sinonimler na`zerde tuti`ladi`. Leksikali`q sinonimler absolyut sinonimler, stillik sinonimler ha`m kontekstlik sinonimler boli`p bo`inedi.

Absolyut sinonimler dep biri yekinshisinin` worni`na an`sat awmasti`ri`wg`a bolatug`i`n sinonimlerge aytami`z. Stilistikali`q sinonimler dep ma`nileri bir-birine jaqi`n, birdey, biraq stil`lik boyawlari` ha`r qi`yli` so`zlerge aytii`ladi`. Ayi`ri`m so`zler kontekstte belgili bir ma`nisinde g`ana biri yekinshisine sinonim bola aladi`. Kontekstlik sinonimler ko`binese ko`p ma`nilik so`zlerdin` bir ma`nisnin` basqa so`zler menen sinonimiyag`a tu`siwi arqali` jasaladi`.

Sinonimlerde woqi`ti`wda wolardi`n` tu`rlerine tiykarlani`w kerek. Leksikali`q sinonimler u`yretiwdе ha`r qi`yli` usi`llardan paydalani`wg`a boladi`. Leksikali`q sinonimlerde woqi`ti`w worta klass woqi`wshi`lari` ushi`n

qolay bolsa, stillik sinonimlardi woqi`ti`w litsey ha`m kolledj woqi`wshi`lari` ushi`n paydalani`wda qolay boladi`.

Sinonimlardi u`yretiwde ha`r qi`yli` so`zliklerden: sinonimler so`zligi, dialektlik so`zlik, tu`sindirme so`zliklerden paydalani`w woqi`wshi`ni`n` so`z bayli`g`i`n rawajlandi`ri`w menen birge, wolardi` wo`z betinshe islewge u`yretedi.

A`debiyatlar:

1. Allaniyazova T. Ona tili va adabiyoti fanida ilg`or pedagogik texnologiyada dars o`tish va uning natijalari // Ta`lim texnologiyalari. Ilmiy-uslubiy jurnal. № 7 (39) 2012.
2. Bekbergenov A. Sinonimlar ha`m antonimlar. – Qaraqalpaq tili boyi`nsha izertlewler. –No`kis: Qaraqalpaqstan, 1971. –116 b.
3. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi`
4. Berdimuratov E. A`debiy tildin` funktsional`li`q stillerinin` rawajlanı`wi`menen qaraqalpaq leksikasi`ni`n` rawajlanı`wi`. No`kis 1979.
5. E.Berdimuratov. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1994.
6. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin` qı`sqasha frazeologiyali`q so`zligi. No`kis 1995.
7. Jalalova L. Til ta`limida yangi pedagogik texnologiyalar o`rni // Adabiy ta`lim va yoshlar tarbiyasi (Respublika miqyosida o`tkazilgan ilmiy-nazariy anjuman materiallari asosidagi maqolalar to`plami). Toshkent, 2010.
8. Qalenderov M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlar. No`kis, 1979.
9. Qaraqalpaq tili sinonimlerinin` qı`sqasha so`zligi. No`kis 1990
10. Qaraqalpaq tilinin` tu`sindirmeso`zligi t.I, II, III, IV. No`kis 1992.
11. Qaraqalpaq tili frazeologiyasi`ni`n` aktual` ma`seleleri. No`kis, 2011
12. Nauri`zbaeva S.T. Frazeologicheskie edinitsi` v russko-karakalpakskom slovare, Tashkent1972.
13. Sulstonov B., Tilegenov A., Baynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari (interfaol darslar) innovatsiya jarayoni. Toshkent, 2007.
14. Toxliev V., Shamshieva M., Ziodova T. O`zbek tili o`qitish metodikasi, toshkent, 2006.

15. Toshpulatov S. Til va adabiyot ta`limida Yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish // Adabiy ta`lim va yoshlar tarbiyasi tarbiyasi (Respublika miqyosida o`tkazilgan ilmiy-nazariy anjuman materiallari asosidagi maqolalar to`plami). Toshkent, 2010.

16. Shamshetov J. Qaraqalpaq tilidagi shi`g`i`s tillerinen kirgen so`zler tariyxin`nan. –No`kis: Qaraqalpaqstan, 1984. –43 b.